

Antik Mısır, Antik Yunan ve Yahudilikte Köken, Yasa ve Düzen: Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Origin, Law and Order in Ancient Egypt, Ancient Greek, and Judaism: A Comparative Examination

Tanju TOKA

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Felsefe Bölümü, Erzurum,
Türkiye

Sorumlu Yazar/Corresponding
Author:
Tanju TOKA
E-mail: tanju.toka@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 20.09.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 04.04.2024
Yayın Tarihi/Publication Date:
24.04.2024

Atif: Toka, Tanju. "Antik Mısır, Antik Yunan ve Yahudilikte Köken, Yasa ve Düzen: Karşılaştırmalı Bir İnceleme". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 61/1 (Haziran 2024), 61-78.

Cite this article as: Toka, Tanju. "Origin, Law, and Order in Ancient Egypt, Ancient Greek, and Judaism: A Comparative Examination". *Journal of İlahiyat Researches* 61/1 (June 2024), 61-78.

ÖZ

Toplumun ortaya çıktığı ilk dönemden itibaren düzen, köken ve yasa farklı bağlamlarda sürekli olarak tartışılmıştır. Çünkü bütün toplumlar kendi kökenlerine dair geliştirdikleri açıklama modellerine bağlı kalarak toplumsal düzenlerini kurmuşlardır. Bununla birlikte toplumlar bütün dinî inanış, kültür, gelenek ve görenek gibi unsurların temelinde yer alan yasalarını toplumsal düzenlerine dayandırırılar. Bu çalışmanın amacı toplumsal köken, yasa ve düzen bağlamında antik Mısır, antik Yunan ve Yahudilik özelinde bir inceleme gerçekleştirmektir. Araştırma sınırının bu düşünce sistemleriyle çizilmesinin gerekçesi, antik Mısır ve antik Yunan düşüncesinin mitolojik anlatıyı sunarken Yahudiliğin ise tek Tanrı inançlı bir yapıyı sunmasıdır. Çalışmada antik Mısır ve antik Yunan düşünce sistemlerinde *köken* mitolojik anlatıyla, *yasa* ma'at ve themis kavramlarıyla, *düzen* ise bu kavramların yönetimin temel ilkesini oluşturmasıyla açıklanmıştır. Bunun yanı sıra, mitolojik anlatının ve bununla ilişkili olan kavramların yerini Yahudilikte kutsal kitap, ahit ve peygamberin aldığı tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Siyaset Düşüncesi, Antik Yunan, Yahudilik, Köken, Düzen, Yasa.

ABSTRACT

Since the first period of society, order, origin, and law have been constantly discussed in different contexts. That is because all societies have established their social order by adhering to the explanation models they have developed regarding their origins. In addition, societies base their laws on their social order, which are the basis of all religious beliefs, culture, traditions, and customs. This study investigates the thought of ancient Egypt, ancient Greece, and Judaism in the context of social origin, law, and order. The reason for drawing the research boundary with these worlds of thought is that while ancient Egyptian and ancient Greek thought presented mythological narratives, Judaism presented a structure with a belief in monotheism. In the study, in ancient Egyptian and ancient Greek thought systems, the *origin* is explained with mythological narrative, the *law* is explained with the concepts of ma'at and themis, and *order* is explained with these concepts forming the basic principle of management. In addition, it has been argued that the mythological narrative and its related concepts have been replaced by the holy book, covenant, and prophet in Judaic thought.

Keywords: Political Thought, Ancient Egypt, Ancient Greece, Judaism, Origin, Order, Law.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivatives 4.0 International License.

GİRİŞ

İnsanın bu dünyadaki kökeni ve varlık amacı ile evrensel düzen ve toplumsal düzen arasında kurulan ilişkinin sistematik olması ve bunun kurumsal yapı içinde süreklilik arz etmesi bakımından antik dönemde öne çıkan önemli düşünce sistemlerinden birisi antik Mısır düşüncesidir. Her ne kadar *mit*¹ temelli evren tasavvuruna sahip olması bakımından bu düşünce sistemiyle benzerlikler teşkil etse de antik Yunan düşüncesi, insan merkezli evren tasavvurunu kurması bakımından farklı özellikler sergilemektedir. Antik Mısır ve antik Yunan düşünceleriyle yakın tarihsel dönemde vücut bulan Yahudilik ise tek Tanrı² inancını benimsemesi nedeniyle mezkûr düşünce sistemlerinden farklı özellikleri haizdir. Ancak Tevrat'ın *Tekvin* kitabında tasvir edilen Yahve'yi herhangi bir Mısır, Yunan ya da Asur-Babil tanrısından ayırt etmek de pek mümkün görünmemektedir;³ çünkü burada Tanrı, büyük ölçüde antropomorfik özelliklerle tasvir edilmektedir.⁴ Bu nedenle tüm farklılıklara karşın Yahudilik toplumsal köken, toplumsal yasa ve toplumsal düzen noktasında antik Mısır ve antik Yunan düşüncesiyle önemli benzerliklere sahiptir. Fakat mit temelli bir evren tasavvurunun karşısında tek Tanrı inancının benimsendiği Yahudilikte Tanrı, insan ve evren kavramları arasındaki ilişkinin *yasa* temelinde açıklanması, onu antik Mısır ve antik Yunan'dan önemli ölçüde ayırmaktadır.

Alan yazınında antik Mısır ve antik Yunan düşünce sistemlerini ve Yahudiliği toplumsal köken, toplumsal yasa ve toplumsal düzen kavramları bağlamında birbirinden bağımsız bir şekilde inceleyen birçok çalışmaya rastlanmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak Maulana Karenga'nın *Maat: The Moral Ideal in Ancient Egypt* (2004) başlıklı çalışması örnek verilebilir. Bu eserinde Karenga, *ma'at*'ın kavramsal çerçevesini oluşturduktan sonra bunun siyaset, din, ontoloji ve antropoloji alanlarına yansımalarını incelemektedir. Benzer bir çalışma, antik Yunan düşüncesi bağlamında Martin Ostwald tarafından yapılmıştır. Ostwald'ın *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy* (1969) başlıklı eserinin merkezinde, *nomos* kavramının oluşumu ve bunun Atina demokrasisinin oluşum süreciyle olan ilişkisi bulunmaktadır. Yahudilik için ise Martin Hengel'in kaleme aldığı, *Judaism and Hellenism: Studies in their Encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period* (1973) başlıklı eser zikredilebilir. Burada bilhassa Filistin'de Helenistik kültür ve düşüncenin Yahudilik üzerindeki etkisi ve aralarındaki çatışma noktaları odağa alınmaktadır. Görüldüğü üzere, antik Mısır ve antik Yunan düşünce sistemlerini ve Yahudiliği bahsi geçen kavramlar bağlamında karşılaştırmalı olarak inceleyen müstakil bir çalışma, bildiğimiz kadarıyla, bulunmadığı gibi var olan çalışmaların önemli bir kısmının da toplumsal yasa düşüncesine ilişkin olduğu anlaşılmaktadır.

¹ İlk insan toplumlarında doğa olayları üstün ya da doğaüstü bir güce dayandırılarak açıklanmaktadır. Bu durum *kutsal anlatıların* doğuşunu bir nebze olsun anlaşılır kılmaktadır; çünkü bunlar insanın, kendini ve dünyayı tanımak için anlattığı öykülerdir. Ancak bu öyküler, ortaya çıktığı toplum için yalnızca *kurmaca* anlamına gelmeyip gerçeklikleri ifade etmesinden dolayı en üstün *hakikati* dile getirmektedir. Bu anlayış çerçevesinde dünyanın nasıl oluştuğu ya da insanın ölümlü, cinsiyetli, toplum içinde örgütlü ve en nihayetinde yaşamak için çalışmakla yükümlü bir varlık oluşunu anlatmasından dolayı bu tarz öyküleri, *hakiki bir hikâye* ve *kutsal* bir gerçeklik olarak görmek mümkündür. Böylece üstün ya da doğaüstü bir gücü merkeze alan anlatıların, *kurmacadan* çıkıp *hakikate* dönüşmesi; insana, kendini ve evreni anlayabileceği duygusunu ya da onları anladığı varsayımını vermesinden kaynaklanmaktadır. Farklı bir anlatımla, duyuşal düzeyde ortaya çıkan *kutsal anlatılar*, insanların anlam dünyasını belirlemeye başlamasıyla birlikte bilinç düzeyine yükselmektedir. Fakat bu dönüşüm kendiliğinden oluşmadığı gibi ancak belli bir tarihsel sürecin deneyimlenmesi sonucunda gerçekleştiği anlaşılmaktadır. bk. Jan Assmann, *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, çev. Ayşe Tekin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 88; Mircea Eliade, *Mitolojiler Sözlüğü*, haz. Levent Yılmaz, çev. Nusat Çıka (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2000), "Mit: Bir Tanım Denemesi", 2/783-784; Joseph Campbell, *Tanrının Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001), 1/30.

² Yahudiliğin temelinde yer alan tek Tanrı inancı kutsal kitapta şu şekilde dile getirilmektedir: "*Rab benim, başkası yok. Benden başka Tanrı yok. Beni tanımadığın halde seni güçlü kılacağım. Öyle ki, doğudan batıya dek benden başkası olmadığını herkes bilsin. Rab benim, başkası yok.*" bk. Kutsal Kitap: Tevrat-Zebur-İncil (İstanbul: Kutsal Kitap Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2016), Yeşaya 45:5-6.

³ Carolina López Ruiz, *Tanrılar Doğduklarında*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: İthaki Yayınları, 2012), 120, 168. Bu çerçevede antik dönemde Yahudiliğin, bu dönemin kültür ve medeniyetlerin mirasını tevarüs ettiği anlaşılmaktadır. Mendenhall, bu dönemde Yahudilik için Babil'den ziyade Amorî kültürünün daha belirleyici olduğuna işaret etmektedir; bk. George E. Mendenhall, *Antik İsrail'in İnanç ve Tarihi: Kitâb-ı Mukaddes Bağlamında Bir Giriş*, çev. Mia Pelin Özdoğru (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 49. Ayrıca krş. John Bright, *A History of Israel* (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2000), 14. Bunun yanı sıra, Mezopotamya kökenli ay kültürünün Yahudilikteki yansımaları için ayrıca bk. Nurgül Çelebi, "Sin Kültünde Ay Tutulmasının Politik ve Dini Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (Aralık 2023), 449-451.

⁴ Tevrat'ta Tanrı'nın antropomorfik özelliklerle sunulması, Yahudilikteki Tanrı anlayışına yöneltilen temel eleştirilerden birisini oluşturmaktadır. Bu çerçevede *Targum Onkelos*'ta, Tevrat'ta Tanrı'ya atfedilen antropomorfik özelliklerin düzeltilmesi için çaba gösterilmiştir ve Tanrı'nın "yürümesinden, inmesinden, gezmesinden, yaklaşmasından" bahseden ifadelerin önüne "şan, izzet, şeref, onur, tecelli" ifadelerin eklenmesiyle Tanrı'nın insanî özelliklerden uzaklaştırılmasına gayret edilmiştir. *Targum Onkelos*'taki bu hassasiyetin Yahudi âlim İbn Meymûn tarafından da sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Buna göre İbn Meymûn, Tevrat'ta Tanrı'ya atfedilen insanî özelliklerin mecazî olduğunu savunmuştur. Ona göre Tevrat'ta Tanrı, insanların kavrayabileceği bir dil ve anlam düzeyiyle ifade edilmiştir ve kullanılan bu mecazî tasvirler, Tanrı'nın gerçek doğasını değil, insanların Tanrı'yla ilişkisini anlamalarına yardımcı olmak amacıyla taşınmaktadır. Ayrıca İbn Meymûn'un, Tanrı'yı bütün insanî özelliklerden uzaklaştırması, bu yolla Tanrı'nın hiçbir sûretle cismanî olamayacağını savunması ve bunu da iman esasları arasına yerleştirilmesi büyük ölçüde dönemin Müslüman kültürden etkilenmesinin bir sonucu olarak yorumlanmaktadır. bk. Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik* (İstanbul: MiletNihal, 2021), 77, 79; Yasin Meral, *İbn Meymun'un Eserlerinde İslam ve Müslümanlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 91.

Alan yazında yer alan bu boşluktan hareketle çalışmanın amacı, antik Mısır ve antik Yunan düşünce sistemlerini ve Yahudiliği mezkûr kavramlar bağlamında incelemektir. Bu amacın gerçekleştirilmesi için öncelikle, antik Mısır ve antik Yunan düşünce sistemleri ve Yahudilik özelinde toplumsal köken, toplumsal yasa ve bu iki ilke üzerine inşa edilen toplumsal düzen fikri tartışılacaktır. Bu çerçevede çalışmanın araştırma sorusu, “*Antik Mısır ve antik Yunan düşünce sistemlerinde ve Yahudilik geleneğinde toplumsallık temelinde köken, yasa ve düzen kavramları bağlamında -benzer ve farklılıklar göz önünde bulundurularak- nasıl bir düşünsel yapı ortaya çıkmaktadır?*” şeklinde belirlenmiştir. Bu araştırma sorusu doğrultusunda yapılan çalışma neticesinde toplumsal düşüncenin merkezinde yer alan köken, yasa ve düzen kavramları için söz konusu iki düşünce sistemi ve dinî düşünce geleneği özelinde genel bir çerçeve sunulacaktır.

1. ANTİK MISIR, ANTİK YUNAN VE YAHUDİLİK TEMELİNDE TOPLUMSAL KÖKEN FİKRİ

Kozmosun ve varlığın kökenini açıklayarak insan zihninde bir evren tasavvurunu oluşturan kozmogoni mitleri, mitolojik öğelerle şekillenen düşünce sistemlerinde merkezî bir yer almaktadır. Bu türden mitler, dünyanın oluşumunu ve aynı zamanda yok olmasını sağlayan kurumların, geleneklerin ve mekanizmaların ortaya çıkışını sağlamaktadır.⁵ Dolayısıyla kozmogoni mitlerinde yalnızca dünyanın nasıl oluştuğu değil, aynı zamanda varlığın nasıl gerçeklik ve düzen hâline geldiğinden, bunun nasıl yok olacağından ve en nihayetinde yeniden nasıl var olacağından da söz edilmektedir. Farklı bir anlatımla kozmogoni mitlerinde, varlığın yok oluşundan sonra yeniden varlığa nasıl geleceği anlatılmaktadır; çünkü buradaki anlatıda “*hem Dünyanın yeniden yaratılmasına hem de insanlığın yeniden canlanmasına*” dair açıklamalar yer almaktadır.⁶ Bu çerçevede ilk sistematik kozmogoni anlatımları, basitten mükemmel bir varlığa yani *kaostan düzene* doğru gerçekleşen değişim ile birlikte bu mükemmel *düzenden kaosa* doğru giden süreci ve insanın kökenine yönelik cevapları da ihtiva etmektedir. Esas itibarıyla köken mitleri, “biz kimiz?”, “nereden geliyoruz?” ve “bizim evrendeki yerimiz neresi?” şeklindeki sorulara cevaplar verirler. Bu açıdan köken anlamında sabitleştirilen ve içselleştirilen gerçek ya da kurgusal her geçmişin bir mit olduğu söylenebilir.

Ayrıca kozmogoni mitleri, yalnızca hayvanların, bitkilerin ve bütün dünyanın kökenine dair açıklayıcı bilgiler sunmamaktadır, aynı zamanda varlık sisteminin bir parçası olması itibarıyla insanın kökenini de açıklamaktadır. Dolayısıyla mitolojilerde insanın kökenine ilişkin sorular antropogoni mitlerinin yanı sıra, kozmogoni mitlerinde de cevaplandırılmaktadır. Ancak antropogoni veya kozmogoni olmaları fark etmeksizin, bütün mitlerin insan ya da daha sarıh bir ifadeyle toplumsal düzenin kökeni hakkındaki açıklamaları, tek Tanrılı dinî düşünce ve felsefeye kıyasla, farklı bir niteliğe sahiptir.

Antropogoni mitlerini de içeren kozmogoni mitlerinin ilk önemli örneklerini antik Mısır’da görmek mümkündür; burada tür olarak insanın kökenine ilişkin ilk açıklama, insanın topraktan yaratıldığına yönelik anlatıyla benzerlik göstermektedir. Buna göre antik Mısır’da su ve doğurganlıkla ilişkilendirilen tanrı Khum, insanı bir çömlekçi tezgâhında yaratmıştır.⁷ Tür olarak insanın kökenine ilişkin oluşturulan bu tanrısal temel, toplumun kökeninin açıklanması için de kullanılmaktadır. Bu çerçevede antik Mısır toplumunun köken anlatısının önemli bir kısmını, Horus ve Seth mitleri oluşturmaktadır. Birbirinden farklı anlamları temsil eden Horus ve Seth, sürekli olarak mücadele hâlinde olan tanrılardır. Horus *medeniyet, adalet ve düzeni* temsil ederken; Seth ise *yabanıllık, şiddet ve düzensizliği* temsil etmektedir.⁸ Toplumsal düzen ve adalet, bahsi geçen tanrıların birbirlerine karşı verdikleri mücadelenin sonucunda ortaya çıkmıştır. Nitekim evrensel düzen ve onun bir tecessümü olan toplumsal düzen ve adalet, Horus’un Seth’e galip gelmesi sonucunda tesis edilmiştir. Ancak bu mücadelede her ne kadar Horus galip olsa da onun bu galibiyeti, düzensizlik ve kaosu temsil eden Seth’in varlığını bütünüyle ortadan kaldırmaz; çünkü evrensel düzen ile toplumsal düzen, birbirine karşıt iki farklı gücün mücadelesi sonucunda ortaya çıkan tanrısal bir dengeye dayanmaktadır.⁹

Mitler aracılığıyla, tür olarak insanın kökenini ve toplumsal düzenin kurulması ve sürdürülmesini evrensel düzen ile ilişkilendirilerek yapılan açıklama denemeleri, antik Yunan dünyasında da yer almaktadır. Burada tür olarak insanın kökeni büyük ölçüde Prometheus tarafından kırmızı bir kilden yaratıldığı anlatısıyla açıklanmaktadır.¹⁰ Tanrısal temelde insanın kökenine ilişkin olan bu anlatı biçimi, benzer şekilde, toplumsal köken ve anlatısı için de geçerlidir. Öyle ki toplum ve insanın

⁵ Assmann, *Kültürel Bellek*, 84.

⁶ Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat (İstanbul: Om Yayınevi, 2001), 77-78.

⁷ Robert Graves-Raphael Patani, *İbrani Mitleri: Tekvin-Yaratılış Kitabı*, çev. Uğur Akpur (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 101. Sümer mitolojisinde insanın yaratımını konu alan antropogoni mitleri için bk. Abdullah Altuncu, “Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2014), 147-148.

⁸ Albert Champdor, *Eski Mısır’ın Ölümler Kitabı*, çev. Suat Tahsuğ (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1984), 18.

⁹ Campbell, *Tanrının Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001), 2/87.

¹⁰ Graves-Patani, *İbrani Mitleri*, 101.

anlaşılması için öncelikle kozmogoni mitleri üzerine inşa edilen büyük ve düzenli kozmosun anlaşılması gerekir; çünkü mitolojik anlatı temelinde kurulan toplumsal düzen düşüncesi, toplumsal ihtiyaçlara paralel olarak ilerlemektedir; daha sarıh bir ifadeyle, mitoloji toplumsal düzenin kökenine dair sorulara çözüm getirmektedir. Antik Yunan düşüncesinde yaygın olarak kabul edilen bu anlayış, felsefi düşüncede toplumun doğal bir varlık ve insanın da sosyal bir varlık olarak kabul edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu açıdan felsefede, insanın iyi ve erdemli bir hayat sürmesinin ancak toplumla mümkün olduğu görüşü vurgulanmaktadır.¹¹

Antik Yunan dünyasında şehir devletleri (polis), surlarla çevrili bir yapıdan çok daha fazlasını ifade etmektedir, içinde yaşayan insanları ve etrafında yer alan toprakları da içine alan geniş bir toplumsal düzendir.¹² Ayrıca her şehir devletinin köken, düzen ve kimlik anlayışı birbirinden farklıdır. Bilhassa toplumsal köken çerçevesinde şehir devletlerinin kuruluş mitlerinde bir tanrı ya da tanrıça yer almaktadır. Tanrı/Tanrıça adına inşa edilen görkemli tapınakların şehir merkezlerinde yer almaları köken mitini belirgin kılmaktadır.¹³

Bağımsız bir siyasî yapıya sahip olmaları ve birbirleriyle sürekli olarak mücadele etmeleri, şehir devletleri arasında ortak kimlik bilincinin oluşmasını engelleyememiştir. Herodotos'un da işaret ettiği üzere, *Yunanlılık* üst kimliğinin oluşmasını sağlayan en önemli etkenler din, dil ve gelenek noktasındaki ortaklıklardır.¹⁴ Bu unsurları hazırlayanlar arasında ise öncelikle Homeros ve Hesiodos öne çıkmaktadırlar; çünkü onlar bir ulusun ortak bilinç ve kimliğini oluşturan tarihsel köken, kültürel değerler, gelenek ve göreneklerin taşıyıcıları olmuşlardır. Nitekim Herodotos, Homeros ve Hesiodos'un bütün bunların temelinde yer alan ortak dinî inancın oluşmasındaki rolünü "*Yunanlılar için tanrıların soy zincirini tertipleyen, tanrıların sıfatlarını, görevlerini, kendine özgü niteliklerini belirten, görünüşlerini anlatan onlardır*" şeklinde ifade etmektedir. Bu itibarla Homeros ve Hesiodos, birbirlerinden bağımsız siyasî yapılar şeklinde örgütlenen toplumun sınırlarını aşarak, bütün Yunanlıları içine alan bir ortak kimliğin oluşmasına zemin hazırlamışlardır.¹⁵

Antik Mısır ve antik Yunan'daki tür olarak insanın ve toplumun kökenine ilişkin aktarılan anlatı modelleri, tek Tanrı inancı merkezinde gelişen Yahudilikte de karşılık bulduğu gibi önemli ortak özelliklere de sahiptir. Bu inanç sisteminde tür olarak insanın kökenine yönelik açıklama, ilk insanın yaratılışı ve onun yeryüzüne gönderilmesi anlatısıyla ilişkilidir. Tanrı, ilk olarak bütün insanların ortak atası olan Âdem'i kendisinin bir imgesi olarak topraktan yarattı; ona yardımcı olması için de kaburga kemiğinden Havva'yı var etti. Ancak Âdem ile Havva, yasak meyveyi yiyerek Tanrı'yla yaptıkları sözleşmeyi bozdular ve bunun sonucunda Aden'den yani tanrısal alandan çıkarılarak dünyaya gönderildiler.¹⁶ Bu anlatıda her ne kadar insanın tanrısal alandan uzaklaştırılması merkezde yer alsın da Tanrı'nın "suret"inden yaratılması varlıklar arasında ona özel bir değer ve haysiyet kazandırmaktadır. Bu da özüt itibarıyla insanın bu dünyaya ait olmadığını ve temel gayesinin niçin tekrar tanrısal âleme geri dönebilmek olduğunu açıklamaktadır. Ayrıca bu varlık amacı, yaratılıştan ve dünyaya gönderilmesinden sonra bile insanın tanrısal âlemlerle olan ilişkisinin sürekli olarak devam ettiğini göstermektedir. Bu çerçevede insan olmanın temel ilkelerini tanrısal alan ile ilişki içinde olmasına bağlayan Yahudilik inancında, insan ile tanrısal alan arasındaki bu ilişkiyi kuran ve sürdüren kişiler ise peygamberlerdir. Farklı bir anlatımla, insanın kökenine ilişkin anlatılar ortaya koymaları ve toplumsal düzen ve adaleti sağlayan yasaları ihdâs etmeleri yönüyle peygamberler, insan ile Tanrı arasındaki ilişkinin sürekliliğini sağlamaktadır.

Yahudilikte, tür olarak insanın köken sorununun açıklanmasına benzer şekilde, toplumsal köken sorunu da yine tanrısal alanla ilişki kuran peygamber tipolojisi temelinde çözülmektedir. Buna göre İsrail toplumunun kökeni sırasıyla İbrahim, İshak ve Yakup gibi *avot* yani *ata-peygamberler* ve onların liderlik ettiği toplumlara dayandırılmaktadır.¹⁷ Bunun yanı sıra, öne çıkan bir diğer önemli anlatı ise Yahudilerin antik Mısır'dan çıkışıyla ilintilidir. Mısır'daki kölelikten kurtulan Yahudiler Sina'da

¹¹ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi II: Sofistlerden Platon'a* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 296-297; Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004), "Kósmos", 202.

¹² Egon Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, çev. Necati Aça (Ankara: Dost Kitabevi, 1999), 107.

¹³ Bu inanışa göre Atina ve Sparta'da Athena, Somos'ta Hera, Eretria ve Korinthos'ta ise Apollon kurucu Tanrı olarak kabul edilmektedir; bk. Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Kitabevi, 2003), 114.

¹⁴ Herodotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), Urania/VIII 144.

¹⁵ Herodotos, *Tarih*, Eurepe/II 53.

¹⁶ Tekvin, 1: 26-31, 2:4-24, 3: 1-24. Tevrat'ın Tekvin kitabında insanın yaratılması ve onun varlıklar arasındaki konumu şu şekilde açıklanmaktadır: "*Tanrı, "Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım" dedi, "Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun."* bk. Tekvin, 1: 26.

¹⁷ Aynur Çınar, "Yahudiliğin Ata Yakup ve Şeriat Algısı Işığında Medineli Müslümanlar ile Yahudiler Arasındaki Nesih Tartışması", *Divan: İlmî Araştırmalar Dergisi* 22/43 (Şubat 2017), 92.

Tanrı'yla ahitleştiler;¹⁸ Musa'nın, İsrail toplumunun ahlâkî ve toplumsal yasalarının temel ilkelerini oluşturan Tevrat'ı burada aldığına inanırlar.¹⁹ Böylece İsrail toplumunun kökeninin, ata-peygamber anlatısına ve Sina'da Tanrı ile Yahudiler arasında yapılan ve bir yönüyle "toplumsal sözleşme" hüviyetine sahip bir antlaşmaya dayandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca İbranicede *berit* olarak ifade edilen bu ahidleşme,²⁰ yasanın Yahudilik inancında merkezî bir yer almasını sağlaması bakımından oldukça önemlidir. Nitekim Yahudiler yalnızca İsrail Tanrısı Yahve'ye itaat etmeleri ve kendilerine gönderilen Tevrat'taki yasalara uymaları durumunda, Tanrı'nın seçilmiş kavmi olma imkânına sahip olacaklardır.²¹ Çünkü İsrailoğullarının bu seçilmişliği, kendi öz varlıklarından değil, Tanrı'nın kelamına muhatap olmalarından kaynaklanmaktadır. Buna göre Tanrı, Tevrat'ı İsrailoğulları dışında birçok kavme teklif etmiş ancak onlar bu teklifi reddetmişlerdir. İşte İsrailoğulları, Tevrat'ın hükümlerini kabul etmeleri neticesinde Tanrı'nın seçilmiş kavmi oldular.²² Farklı bir anlatımla, İsrail toplumunu diğer toplumlardan ayıran özellikleri veren ve Yahudi kimliğini kazandıran en önemli unsurlar öncelikle ata-peygamberlerin kurduğu toplumun devamı oldukları inancı, sonrasında Sina'daki ahitleşme ve Tevrat'tır.²³

Toplumların birbirlerinden farklılaşmasını sağladığı gibi özgün evren tasavvurlarının oluşmasına da imkân sunan *ortak kimlik bilinci*, özgün evren tasavvurlarının korunması ve sürdürülmesi noktasında da önemli bir role sahiptir. Nitekim İsrail toplumunun ortak kimlik bilinci, bu duruma örnek gösterilebilir. Yahudilik inancının hâkim olduğu bu toplulukta ortak kökene bağlılık, tarihlerinde birçok defa karşılaştıkları sürgün ve yıkımlara rağmen varlıklarını sürdürmelerine imkân sağlamıştır. Assmann'ın ifadesiyle "demir duvar" işlevini gören Yahudilik inancı, "*çevresindeki öteki kültürel ve politik yapıya karşı özerk anlam alanı içinde direnişin aracı ve temeli hâline geldi.*"²⁴ Bu çerçevede Yahudilik dinî düşünce geleneğinde toplumsal yaşamı her yönüyle kuşatan dinî yasaların bulunmasının temel nedeni, Tanrı'nın kelamına muhatap olmalarından ötürü seçilmiş kavim olan Yahudilerin diğer toplumlarla karışmasının engellenmesi ve böylece kutsallıklarının korunmasıdır.²⁵ Dolayısıyla burada toplum düşüncesine yönelik geliştirilen teoriler büyük ölçüde devlet yönetimine ilişkin değildir. Öyle ki bu düşünce geleneğinde, devletin doğası ve yapısına yönelik tartışmaların sayısı çok azdır. Devlet temelli tartışmaların yerine, homojen bir toplum hâlinde yaşayan Yahudilerin kendi aralarındaki ilişkilerin düzenlenmesine yönelik tartışmalar önemli bir yer edinmiştir. Bu açıdan demir duvar işlevini gören Yahudilik şeriatının en önemli işlevlerinden birisinin Yahudi olanlar ile Yahudi olmayanları birbirinden ayırmak olduğu anlaşılmaktadır.²⁶ Ayrıca demir duvarın etkili olmasını sağlayan en önemli unsur ise Yahudilik inancının merkezinde değiştirilemez, yazılı bir kutsal kitabın yer almasıdır. Bu durum onların diğer toplumlarla karışmasını engellediği gibi köken sorularına kesin cevaplar verilmesine de imkân sağlamıştır. Her ne kadar tarihi süreç içinde Yahudiler arasında farklılaşmalar ortaya çıksa da en nihayetinde bütün farklılıklar Yahudi ortak kimlik ve kökeni etrafında birleşmektedir. Dolayısıyla inanç merkezli köken ve düşünce birliğinden neşet eden ortak kimlik bilinci, İsrail toplumunun

¹⁸ *Tevrat'ın Yasa'nın Tekrarı* kitabında, Yahve ile İsraililer arasındaki bu ahitleşme şu şekilde dile getirilmektedir: "*Bugün Tanrınız Rab'bin ant içerek sizinle yaptığı bu antlaşmayı geçerli kılmak için burada duruyorsunuz. Öyle ki, bugün sizi kendi halkı olarak belirlesin ve size söylediği gibi, atalarınız İbrahim'e, İshak'a, Yakup'a içtiği ant uyarınca Tanrınız olsun. Antla yapılan bu antlaşmayı yalnız sizinle, bugün burada bizimle birlikte Tanrımız Rab'bin önünde duranla değil, yanımızda olmayanlarla da yapıyorum.*" bk. *Yasa'nın Tekrarı*, 29:12-15.

¹⁹ Robert M. Cover, "Obligation: A Jewish Jurisprudence Of The Social Order", *Law, Politics, And Morality In Judaism*, ed. Michael Walzer (New Jersey: Princeton University Press, 2006), 4-5.

²⁰ Yahve ile Yahudiler arasındaki bu ahidleşme Hıristiyanlık inancında da karşılık bulmaktadır. Ancak buradaki ahidleşmenin yalnızca Yahudileri değil bütün insanları da içine alacak şekilde genişlediği anlaşılmaktadır. Nitekim Matta incilinde söz konusu ahidleşmenin İsa'nın kanı ile yeniden düzenlenmesine işaret edilmektedir. bk. *Matta İncili: İncil-i Şerif'in Yüce Anlamı* (İstanbul: Sabeel Media, 2011), 26:28.

²¹ Çıkış, 19:5-6. Yahudilik inancına göre İsrail'in seçkinliği ve kutsallığı, kendileri dışındaki diğer milletlerin Tevrat'ı kabul etmeye layık olmadıkları gibi Tevrat'ın da yalnızca kendileri için gönderildiği inancına dayanmaktadır. Ayrıca bu görüş vaat edilmiş topraklar (arz-ı mev'ud) düşüncesinin temelinde de yer almaktadır. Tevrat'ta bu durum şu şekilde anlatılmaktadır: "*O gün Rab Avram'la (İbrahim'le) antlaşma yaparak ona şöyle dedi Mısır Irmağı'ndan büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan bu toprakları –Ken, Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Amor, Kenan, Girgaş ve Yevus topraklarını- senin soyuna vereceğim.*" bk. *Tekvin*, 15:18-21.

²² Abdullah Altuncu, "Yahudi Geleneğinin Kutsal Metni: Sefer Tora", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2022). Tevrat'ta diğer kavimler arasında Yahudilerin seçilmişliği şu şekilde ifade edilmektedir: "*Benim için kutsal olacaksınız. Çünkü ben Rab kutsalım. Bana ait olmanız için sizi öbür halklardan ayrı tuttum*" (Levililer, 20:26). "*Siz Tanrınız RAB için kutsal bir halksınız. Tanrınız Rab, öz halkı olmanız için, yeryüzündeki bütün halkların arasından sizi seçti*" (Yasanın Tekrarı, 7:6). "*Tanrınız Rab sizi övgüde, ünde, onurda yarattığı bütün uluslardan üstün kılacağını, verdiği söz uyarında kendisi için kutsal bir halk olacağınızı açıkladı*" (Yasanın Tekrarı, 26:19). Ayrıca Ezra'nın etkisiyle birlikte Babil Sürgünü sonrasında Yahudiliğin etnik temelli bir dine dönüşmesi için bk. Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 93.

²³ Suzanne Last Stone, "Judaism and Civil Society", *Law, Politics, And Morality In Judaism*, ed. Michael Walzer (New Jersey: Princeton University Press, 2006), 14.

²⁴ Assmann, *Kültürel Bellek*, 206-207.

²⁵ Victor Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews* (Jerusalem: Magnes Press, 1959), 296-297. İsrail toplumunun kutsallığının korunması meselesi, kutsal kitapta "*Yabancılar kız verip kız almayacaksınız*" şeklindeki kesin bir emirle sürdürülmektedir. Öyle ki bunun devamında yabancı kadınlarla birlikte olmasından dolayı Süleyman peygamber azarlanmaktadır. bk. Nehemya, 13: 23-31.

²⁶ Stone, "Judaism and Civil Society", 12.

kendilerine ait devletten yoksun ve bin yıllara yayılan sürgünlük dönemi sırasında temas ettikleri kültürlerin içinde kaybolmamalarını sağlayan en önemli unsurlardan birisidir. Farklı bir ifadeyle, birey ve aileden başlayıp ticaret ve hukukî sisteme doğru uzanan ve toplumsal yapıyı oluşturan bütün unsurların tanrısal kökenli yasaya tabi olması, İsrail toplumunun birliğini sağlayan en önemli etmendur.²⁷ Ancak Helenistik dönemde demir duvarın bu koruyuculuğunun zayıfladığı anlaşılmaktadır, çünkü bu dönemde Yahudiler bilhassa Yunanca kültür ve düşünce dünyasıyla ilişkiye geçerek buradan önemli ölçüde etkilenmişlerdir.²⁸ Kaldı ki Büyük İskender ve takipçilerinin, fethettikleri yerlerdeki alt kültürleri de içine alacak bir politika takip etmeleri ve bunun neticesinde iç içe devam eden bir yaşamın ortaya çıkması göz önünde bulundurulduğunda kültürlerin, düşüncelerin ve dinlerin birbirinden etkilenmediğini söylemek doğru olmaz.²⁹

Helenistik dönemdeki bu temas sürecine, Yunan kültür ve düşünce dünyasının benimsenmesi bakımından İskenderiye Yahudileri ile Filistin coğrafyasındaki Yahudiler arasında farklı tutumlar sergilendiği anlaşılmaktadır. Filistin Yahudileri - bilhassa alt tabakadaki Yahudiler- bu yeni “yabancılar” mesafeli yaklaşırken İskenderiye Yahudileri ise çok daha menfi bir tavır takınmışlardır.³⁰ Ayrıca bu durum, Filistin Yahudileri özelinde artık farklı bir boyut kazanmıştı; burada Yunan dünyasıyla temas yalnızca etkilenme düzeyinde sınırlı kalmayıp Yahudi toplumunda iç karışıklıkların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Bu düzensizliği başlatan en önemli unsur, M.Ö. 170 dolaylarında, IV. Antiokhos Epifanes’in izlediği Yahudi politikasıdır. Antiokhos, Yunan kültürünü benimsemeye istekli olan Kudüs’teki Yahudi aristokratlara yardım etmek amacıyla askerlerini gönderdi. Onun bu desteğiyle, Helenizm yanlısı Yahudi gruplar ile geleneksel Yahudiler arasında çeşitli çatışmalar ortaya çıktı.³¹ En nihayetinde Antiokhos’un orduları Kudüs Tapınağı’ni ele geçirdi ve sunağında domuz kurban ederek Zeus’un bir heykelini diktiler.³² Bunun yanı sıra, Şabat Günü ortadan kaldırıldı, çocukların sünnet edilmesi ve Tevrat yasaklandı. Bütün bu yasaklar ve asimilasyon politikaları Makkabi isyanına neden oldu ve bunun sonucunda Antiokhos’un birlikleri kutsal topraktan uzaklaştırıldı.³³

2. ANTİK MISIR, ANTİK YUNAN VE YAHUDİLİK TEMELİNDE TOPLUMSAL YASA FİKRİ

Mitolojik öğelerle şekillenen düşünce sistemlerinde -belli bir süreç içerisinde olursa dahi- toplum ve onu oluşturan kurumsal yapının değişmesine ilişkin olumlu bir yaklaşım bulunmamaktadır; çünkü bu düşünce sistemlerine göre yaratılışın başında en mükemmel düzene sahip evren, yaratılış kökeninden uzaklaşmaya bağlı olarak mükemmellik derecesi tedrici olarak düşmeye başlamaktadır. Mükemmelliğin korunması ise başlangıçta ortaya çıkan yasaların ve onların oluşturduğu ideal toplumsal düzenin korunmasıyla ilişkili bir durumdur. Mit temelli toplumlarda bozulmanın giderileceğine ve yapılan çeşitli ritüellerle yeniden ilk yaratılıştaki mükemmellik seviyesine dönüleceğine inanılmaktadır. Bu düşüncenin merkezinde “*her sınıf varlığın ve her türden insanın erdemi tanrı tarafından belirlenen doğal yapısının sürdürülmesi*” gerektiği anlayışı yer almaktadır.³⁴ Dolayısıyla bu tür toplumlardaki temel gaye, ilk yaratılıştaki ortaya çıkan mükemmelliğin korunması ve sürdürülmesidir. Farklı bir anlatımla, ibadet ve ritüellerin temel odak noktası yeryüzünde devam eden tanrısal yani iyi yaşamın korunmasıdır.³⁵

Toplumsal köken mitlerinde ortaya çıkan söz konusu mükemmelliğin korunmasına ve sürdürülmesine yönelik yapılan bu vurgu, tanrısal kökenli yasalar temelinde oluşturulan düzenin sürdürülmesinin gerekliliğine işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca mit temelli kültürlerde ortaya çıkan bu anlam, Hindistan’da *dharma*, *atman* ve *maya*, Uzakdoğu’da *tao* ve *yin-yang*, Sümer’de *me* kavramlarıyla ifade edilirken, antik Mısır’da *ma’at*, antik Yunan’da *themis* ve *dike* ve Yahudilikte ise *Tevrat* kavramlarıyla karşılık bulmaktadır.³⁶ Çalışmanın sınırları bağlamında *ma’at*, *themis*, *dike* ve *Tevrat* kavramlarının oluşturduğu yasa düşüncesi incelenecektir.

Antik Mısır’da doğruluk ve adalet tanrıçasıyla ilişkili olan *ma’at* kelimesi *adalet* ve *gerçek* anlamlarına sahiptir. Bunların yanı sıra, “*hakikatin, adaletin, dürüstlüğün ve yaratılmış düzenin -kısacası evrenin kutsal biçimde düzenlenmiş örüntüsü*” ne de

²⁷ Stone, “Judaism and Civil Society”, 14.

²⁸ Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, 270-271, 294-295.

²⁹ Dursun Ali Aykıt, *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 15.

³⁰ Martin Hengel, *Judaism and Hellenism: Studies in their Encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period* (Philadelphia: Fortress Press, 1973), 1/50.

³¹ Mendenhall, *Antik İsrail’in İnanç ve Tarihi*, 246; Aykıt, *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*, 9.

³² *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları, 2003), 1. Makabeler, 1/44-48.

³³ Mendenhall, *Antik İsrail’in İnanç ve Tarihi*, 247.

³⁴ Campbell, *Tanrının Maskeleri*, 2/116.

³⁵ Altuncu, “Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler”, 143.

³⁶ Ayhan Bıçak, *Felsefenin Yapısı ve Sorunları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 20-21.

işaret etmektedir.³⁷ Bu doğrultuda *ma'at*, evrenin “yönetici temel ilkesi olması niteliğiyle hem kozmik düzenin hem de toplumsal düzenin” bir teminatı olarak ortaya çıkmaktadır.³⁸ Farklı bir anlatımla, tanrısal dünyadaki düzen ve yasalılığın sürdürülmesini sağlayan ilke olarak *ma'at*, tanrısal dünyanın yanı sıra, beşerî dünyayı da biçimlendiren bir güçtür. Bu çerçevede antik Mısır’da *ma'at*, siyasetin, dinin, ekonominin, hukukun, ahlâk sisteminin ve sosyal yaşamın dayandığı en temel kavramı ifade etmektedir.³⁹ Bir tanrıçanın kişiliğinde kendisine yer bulan bu düzen ve yasalılık fikrinde “günlük tüm doğru düşünce ve davranışlar kozmik uyum ve düzen ile iç içe” geçmektedir.⁴⁰ Böylece ahlâkî, toplumsal ve evrensel/kozmetik düzenin birbirinden ayrılması mümkün değildir. *Ma'ata* uygun doğru yaşamın oluşması, insanın bilinçli bir yönelişle buna uygun eylemlerde bulunmasıyla gerçekleşmektedir. Ayrıca bir yönüyle bu durum, toplumsal bilincin oluşmasını da sağlamaktadır.⁴¹

Antik Mısır düşüncesinde -toplum ve evreni de içine alacak şekilde- her şeye içkin olan bir düzen vardır; evreni ve onun tecessümü olan toplumu mükemmel kılan şey de bu düzenlilik anlayışıdır. Bu yönüyle *ma'at* toplumsal düzenin oluşturulmasını ve onun sürdürülmesini sağlaması bakımından ahlâk ve hukuk alanlarıyla da ilişkilendirmek mümkündür. Çünkü *drahma*, *tao* ve *me* kavramlarında olduğu gibi *ma'at* kavramı da evrene ve topluma içkin olan yalnızca fizikî düzeni değil aynı zamanda ahlâkî düzeni de ihtiva etmektedir.⁴²

Antik Mısır dilinde hukuk anlamını ifade etmek için kullanılan *hep* kavramı yalnızca yasal sisteme değil, aynı zamanda tanrısal düzene yani *ma'at* kelimesine de işaret etmektedir.⁴³ Diğer bir ifadeyle *ma'at* evrenin ideal, ahlâkî ve ezeli düzeninden ortaya çıkan toplumsal yasaları içermesi yönüyle, hukuk sistemini büyük ölçüde belirlemektedir. Nitekim hukuk sisteminin başında yer alan firavun ve diğer ilgili görevlilerin, tanrıça *Ma'at*'in⁴⁴ rahipleri olduğu kabul edilmektedir.⁴⁵ Bu nedenle antik Mısır dünyasında insanlar gerek evrensel düzenin gerekse de toplumsal düzenin bir gereği olarak *ma'at* kavramı çerçevesinde, tanrıların kurduğu düzene ve bu düzenin içinde kendilerine verilen göreve uygun yaşamak zorundadırlar. Böylece antik Mısır düşüncesinde hukukun, yöneticilerin de uymak ve eylemlerini dayandırmak zorunda olduğu bir ilkeler alanı olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Çünkü halklarını kontrol ettikleri gibi kendileri de tanrıların kontrolü altında olan yöneticiler, tanrılar karşısında toplumu *ma'at*'a uygun bir şekilde yönetmekle yükümlüdürler.⁴⁷ *Ma'at*'in kurallarını korumak ve onların uygulanmasını sağlamak ise yine firavunun en aslî görevleri arasındadır; böylece o, “yaptıklarıyla, evrenin ve devletin istikrarını, dolayısıyla hayatın sürekliliğini sağlamaktadır.”⁴⁸ Ancak her ne kadar firavunlar *ma'at*'a uygun olarak hükmetmek zorunda olsalar da firavunlar ile yönettikleri arasındaki ilişki göz önüne alındığında, antik Mısır hukuk sisteminde yasaların, en yüksek otorite olarak kabul edilen firavunların söz ve eylemlerine dayandığı anlaşılmaktadır.⁴⁹

Antik Mısır’da yasalılık ve adaletin sağlanması, devlet teşkilatıyla da doğrudan ilişkilidir. Buna göre yasalılık ve adaletin

³⁷ Toby Wilkinson, *Eski Mısır: M.Ö. 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 105; Assmann, *Kültürel Bellek*, 181, 242-243. Antik Mısır düşüncesinde *ma'at* yalnızca bu dünya için geçerli olan bir şey değil, aynı zamanda öteki hayat için de bağlayıcıdır. Buna göre ölümlerin bekçisi ve koruyucusu olan çakal başlı tanrı Anubis, bir kefesinde *ma'at*'ı simgeleyen *ma'at* Tüyü diğer kefesinde ise ölünün kalbinin bulunduğu bir terazide ölünün yaşamını *ma'at*'a uygun olarak yaşayıp yaşamadığını tespit etmektedir. *Ma'at*'a uygun olarak yaşamayanların kalplerini *Kalpleri-Yiyen-Canavar* tarafından yenilerek cezalandırılırlar. Terazi ile imgelenen yargılama ve buna bağlı olarak gelişen öteki dünyada mükâfat ya da cezanın olacağı inancı daha sonraki dönemlerde farklı formlarda varlığını sürdürmüştür; bk. Maulana Karenga, *Maat: The Moral İdeal in Ancient Egypt* (New York - London: Routledge, 2004), 156; Giorgio A. Livraga, *Teb*, çev. İnci Kut (Ankara: Yeni Yüksektepe, 1996), 90.

³⁸ Philippe Derchain, “Mısır Ritüelleri”, *Mitolojiler Sözlüğü*, haz. Levent Yılmaz, çev. İbrahim Elden (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2000), 2/779; Douglas J. Brewer-Emily Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, çev. Nihal Uzun (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2011), 87.

³⁹ Mukadder Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 67.

⁴⁰ Brewer-Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, 111.

⁴¹ Vincent Arieh Tobin, “Ma'at and ΔIKH: Some Comparative Considerations of Egyptian and Greek Thought”, *Journal of the American Research Center in Egypt* 24 (1987), 113.

⁴² Karenga, *Maat*, 9.

⁴³ Brewer-Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, 91.

⁴⁴ *Ma'at* kavramının ifade ettiği mefhum, antik Mısır mitolojisinde tanrıça *Ma'at* karakterinde karşılık bulmaktadır ve bu kullanım şekli eski Mısır Krallığı'ndan itibaren varlığını sürdürmüştür. Tanrıça *Ma'at*, tanrı Ra'nın kızı olarak tasvir edilmektedir. Bu çerçevede, Ra'nın oğlu olarak kabul edilen firavunların kız kardeşi konumunda yer alan *Ma'at*, *Mısır kralının sevgilisi* olarak da isimlendirilmektedir. Ayrıca Tanrıça *Ma'at*, genellikle başında bir deve tüyü bulunan insan figürüyle tasvir edilmektedir. Bu deve tüyü, ölümden sonra insanların kalbinin tartılması sahnesinde önemli bir rol oynar. Buna göre deve tüyünün hafif gelmesi durumunda kurtuluş, ağır gelmesi durumunda ise cezalandırma gerçekleştirilirdi. Tartma işlemi sırasında bazen tanrıçanın çömelen tasviri veya küçük bir figürü de kullanılırdı. bk. Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, 68.

⁴⁵ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, 69.

⁴⁶ Tobin, “Ma'at and ΔIKH”, 121.

⁴⁷ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 1/192-193.

⁴⁸ Bıçak, *Devlet Felsefesi: Eleştiriler ve Öngörüler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 101.

⁴⁹ Brewer-Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, 91-92, 111.

sağlayıcısı devlettir, devletin yıkılması durumunda ise kaos yani *ma'at*'in karşıtı bir durum ortaya çıkacaktır; çünkü devlet, *ma'at*'in yasalarını toplumsal düzene uygulanmasına imkân sağlayan bir kurumdur. Kaosun *ma'at*'ı, yani ideal düzen ve adaleti ortadan kaldırması, dünyanın da sahip olduğu anlam ve düzeninin ortadan kalkmasına neden olacaktır.⁵⁰ Farklı bir ifadeyle adalet, hukuk, din ve ahlâkı bir araya getirerek ideal toplumsal düzenin temelini oluşturur; bu nedenle onun ortadan kaldırılması, ideal düzenin sürdürülmesini imkânsız hale getirecektir. Bunun yanı sıra her kültürel ve sosyo-politik yapı, karakteristik olarak inşâ ettiği düzeni idealize edip evrenselleştiren bir anlayışa sahiptir. Bu bağlamda antik Mısır düşüncesi de kendi toplumsal düzenini idealize ederek merkeze yerleştirmiştir. Böylece adaletin merkezî bir konumda yer aldığı anlaşılan antik Mısır düşüncesinde, kozmosa hâkim olan düzenin sürdürülmesi ancak *ma'at* temelinde kurulan toplumsal düzenin korunması ve sürdürülmesine bağlanmıştır.

Ma'at'ın içerdiği ilâhî ve beşerî yasalılık düşüncesinin en iyi ifadesi, tapınaklarda ortaya çıkmaktadır. Bu anlayış çerçevesinde antik Mısır tapınakları, tanrısal yasaların gerçekleştirilmesi ve yaşam biçiminin mekânını, diğer bir ifadeyle göksel bir kitabın yeryüzündeki uygulanmasını temsil etmektedir.⁵¹ Dolayısıyla bütünüyle dünyanın bir *temsili* addedilen tapınaklar, tanrısal konut oldukları için onlara "gökyüzü" de denmiştir. Ayrıca tapınakların bu kritik konumlarından dolayı sıradan insanların, onu kirletecekleri gerekçesiyle, belli dinî festivaller dışında, tapınaklara girmeleri yasaklanmıştı. Bunun yanı sıra, Eski İmparatorluk döneminden itibaren mevcut görevlileri ile birlikte tapınaklar vergiden de muaf tutulmuştu.⁵²

Antik Mısır tapınaklarıyla ilişkili olarak Platon, *Yasalar*'da, Mısırlıların güzel figürleri ve güzel ezgileri belirleyip bunları tapınaklarına astıklarını ve hiçbir sanatçının belirlenmiş olan bu biçimlerin dışında çıkamadıklarını şu sözlerle ifade etmektedir:

"...bizim şimdi konuştuğumuz konuyu, yani kentlerdeki gençlerin çalışmalarında güzel figürler ve güzel ezgiler uygulamaları gerektiğini, anlaşılan onlar çok eskiden biliyorlardı; bunların neler olduklarını ve nasıl olduklarını belirleyip tapınaklara asmışlar, ne ressamlar ne de figür ve bunun gibi şeyler yaratan başka sanatçılar bunun dışında bir yenilik getiremezler, geleneksel olandan başka bir şey tasarlayamazlar, bugün de hem bu alandan hem de müziğin kapsamına giren bütün alanlarda böyledir; incelsen orada on bin yıllık resim ya da yontular bulacaksın -sözün gelişi değil, gerçekten on bin yıllık- ve aynı sanatla yapılan bu eserler şimdi yapılanlardan daha güzel de değil, daha çirkin de değil."⁵³

Dolayısıyla antik Mısır'daki tapınaklar yalnızca dinî düşüncenin odağını değil, aynı zamanda toplumsal yapının temel dinamiklerini de büyük ölçüde belirleyen bir kurumdur. Tapınak merkezli bu anlayışta, güzele ait olan yasaların belirlenmesi ve bunun değiştirilmesinin yasaklanması belli bir yasal sistemi gerekli kıldığı gibi sosyo-politik sistem tarafından da bağlayıcı olduğu söylenebilir. Nitekim yukarıdaki bu pasajın devamında Platon, tapınaklarda korunan yasaların tanrısal kökenli olduğunu belirterek antik Mısır düşüncesi için sahip olduğu önemi vurgulamaktadır.⁵⁴ Böylece tapınaklar dünyanın anlamlı ve bu yüzden tanrısal bir bütünlüğü ifade etmesinden dolayı *kozoteizm* düşüncesini yansıtmaktadır.⁵⁵

Platon'un yukarıdaki sözlerinden hareketle, iyiye ve güzele dair ölçüleri belirleyen antik Mısır'daki tapınak anlayışı ile Yunanca kökenli *kanon* kavramı arasında ilişki kurulabilir. Buna göre *kanonun* "gelenek, en yüksek içeriksel bağlayıcılık ve en ileri düzeyde resmî belirlenmişlik kazandığı biçim"⁵⁶ şeklindeki tanımı, antik Mısır'daki tapınaklarının kanonik bir özelliğe sahip olduklarını göstermektedir. Başka bir deyişle, diğer antik toplumlara benzer şekilde antik Mısır'da tapınaklar, yalnızca dinî bir mimari yapı olmanın ötesinde toplumsal düzeni sağlayan temel dinamikleri içeren ve koruyan yapılardır.

Herodotos, Mısırlıların yasalarını ve geleneklerini ifade etmek için *nomos* kavramının çoğulu olan *nomoi* kavramını kullanmaktadır; ancak onun bu kavramdan kastettiği şey, ideal yaşam biçiminin işlendiği tapınaklarda yer alan yasalardır.⁵⁷ Bu itibarla, antik Mısır tapınaklarının temelindeki düşüncenin "*Tanrı'nın yarattığı ve tanrılar tarafından sürdürülen ve korunan*

⁵⁰ Assmann, *Kültürel Bellek*, 244, 302; Brewer-Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, 111.

⁵¹ Assmann, *Kültürel Bellek*, 195; V. Diakov - S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, çev. Özdemir İnce (İstanbul: Yordam Kitap, 2010), 1/126.

⁵² Derchain, "Mısır Ritüelleri", 779; Brewer-Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, 115.

⁵³ Platon, *Yasalar*, çev. Candan Şentuna-Saffet Babür (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 656d-e.

⁵⁴ Platon, *Yasalar*, 657b.

⁵⁵ Assmann, *Kültürel Bellek*, 189, 193, 195.

⁵⁶ Assmann, *Kültürel Bellek*, 112.

⁵⁷ Herodotos'un bu kullanımının yanı sıra, *nomos* kavramını Antik Mısır'daki bölgesel yönetimleri ifade etmek için de kullanmaktadır; bunun için antik dönem Mısır dilinde ise *sepat* kelimesi kullanılırdı. Bu kelimenin Yunancadaki karşılığı ise eyalet anlamına gelen *nom/nomedir*. Ancak buna karşın Herodotos söz konusu bölgesel yönetimleri ifade etmek için *nomos* kelimesini kullanmayı tercih etmiştir. Herodotos'un bu tercihi *nomosun* Yunancada yazılı politik yasa anlamını taşıması ve antik Mısır'daki söz konusu bölgelerin ise *ma'at* anlayışıyla düzenlenen politik bir karaktere sahip olmalarının etkili olduğunu söylemek mümkündür; bk. Herodotos, *Tarih*, Thalia/III 164.

gerçeğin biçimlerinin kanonlaştırılması ve yazılması” olduğu söylenebilir.⁵⁸ Böylece antik Mısır düşüncesinde, evrenin merkezine Mısır’ın, Mısır’ın merkezine ise tapınakların yerleştirilmesi suretiyle kültürel ve sosyo-politik manadaki köken ve yasalılık sorununa çözüm getirildiği anlaşılmaktadır.

Antik Yunan düşüncesinde yasalılık fikri, antik Mısır düşüncesine benzer şekilde, mitoloji temellinde gelişmektedir. Bu çerçevede antik Yunan düşüncesine ait *themis* ve *dikenin* ifade ettiği anlam dünyası, *ma’at*la tam anlamıyla örtüşmesine de önemli benzerlikler göstermektedir.⁵⁹ *Demos* ya da *deme* olarak ifade edilen küçük aile birliklerinden oluşan şehir devleti öncesi antik Yunan toplumunda yasa, *themis* ya da *thesmoi* (çoğulu *themistes*) kavramıyla karşılanmıştır. Şehir devletlerinin henüz oluşmadığı antik Yunan dünyasında genel olarak aristokrat çıkarları merkeze alan *themis* ile ifade edilen tanrısal kökenli sözlü yasalar bulunmaktaydı; *themis*, yasa koyma gücünün daha çok aile reisinin elinde bulunan bir aile hukuku niteliğindedir.⁶⁰

Koymak, *yerleştirmek* ve *belirlemek* gibi anlamlara sahip olan *tithemi* fiilinden türeyen *themis*, gelenek anlamının yanı sıra *tanrının takdiri*, *emri*, *buyruğu*, *yasası* veya *tanrısal yasa* anlamlarına da sahiptir. Bu çerçevede *themis*in çoğulu olan *themistes*, *hüküm* ve *ferman* anlamları çerçevesinde tanrıların, kâhinler veya krallar aracılığıyla beyan ettikleri iradelerini temsil etmektedir. Nitekim bu durum *themis*in neden tanrısal kökenli hukukî sistem olarak ifade edildiğini açıklamaktadır.⁶¹

*Themis*in tanrısal kökenli yasa olduğunu gösteren bir diğer önemli örnek ise mit temelli düşüncenin yapısı içinde aranmalıdır. Bu düşünce sisteminde toplumsal yasa gibi unsurlar imgeleştirilerek açıklanmaktadır. Bu manada antik Yunan mitolojisinde önemli bir karakter olan tanrıça Themis⁶² figürü öne çıkmaktadır. Antik Yunanca’da *doğal olan şey*, *yol*, *yordam* ve *usul* gibi kavramlarla ilişkilendirilen tanrıça Themis, Ouranos ile Gaia’nın kızıdır.⁶³ Mitolojik anlatılarda tanrıça Themis sıklıkla tanrısal yasa, yani hiçbir koşul altında değişmesi mümkün olmayan ve hükmü zaman üstü olan bir tanrısal hukukî sistemle ilişkilendirilmektedir.⁶⁴ Ayrıca henüz büyük aile birlikleri hâlinde yapılanan antik Yunan dünyasında geçerli olan tanrısal kökenli sözlü hukuk sisteminin *themis* kavramıyla ifade edilmesi, buradaki yasal düzenin tanrılar arasında geçerli olan ideal hukuk sisteminin yeryüzündeki tecessümü olarak kabul edilmesini sağladığı gibi bu hukukî sisteme belli bir meşruiyet alanı da kazandırmaktadır.

Tanrısal kökenli sözlü hukuk sisteminin hâkim olduğu antik Yunan dünyasında yasal düzenin açıklanması bağlamında *themis*in yanı sıra, antik Yunanca’da *adalet* anlamında kullanılan *dike* (çoğulu *dikai*) kavramı da önemli bir konumda yer almaktadır. *Themisten* farklı olarak, aileler arası hukuk sistemini ifade eden *dike*, zamansal olarak daha sonra ortaya çıkmıştır. Bu durum, *dikenin* ifade ettiği yasal düzenin *themisten* çok daha geniş bir geçerlilik alanına sahip olduğunu göstermektedir.⁶⁵

Toplumsal yasal düzeni oluşturan kavramların mitolojik anlatılarla ilişkilendirilme çabası, *themiste* olduğu gibi *dikedede* de görülmektedir. Buna göre *dike* kavramının ifade ettiği hukukî sistem tanrıça Dike anlatılarıyla açıklanmaktadır. Dike, Themis ile Zeus’un evliliğinden doğan Horalar’dan birisidir; diğer Horalar ise disiplini ve ölçülülüğü simgeleyen Eunomia ve barışı temsil eden Eirene’dir.⁶⁶ Esas olarak bu mitolojik anlatı, ilk önce adalet, sonrasında düzen ve en nihayetinde barış ve

⁵⁸ Assmann, *Kültürel Bellek*, 200.

⁵⁹ Tobin, “Ma’at and ΔΙΚΗ”, 113.

⁶⁰ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 113-114; Martin Ostwald, “Ancient Greek Ideas of Law”, *Dictionary of the History of Ideas*, ed. Philip P. Wiener (New York: Scribner’s, 1973), 2/682.

⁶¹ Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004), “Dikê”, 71; Özgüç Orhan, “Homeros ve Hesiodos’da Adalet Kavramının Kökenleri ve Platon’a Yansımaları”, *FLSF* 13 (Mayıs 2012), 18.

⁶² Antik Yunan söylencelerinde aktarıldığına göre tanrıça Themis, Olimpos’taki tanrıların toplantılarına başkanlık etmektedir. Bu anlatı, Themis’in tanrılar arasında dâhi düzeni koruyan karakter olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda onun Zeus ile evliliğini, tanrıların bile belli bir yasal düzenle ilişkili oldukları şeklinde değerlendirmek mümkündür. Böylece antik Yunan dünyasında gerek tanrılar arasında gerekse de insanlar arasındaki düzeni sağlayan yasaların niçin Themis karakteriyle ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır; bk. Ostwald, “Ancient Greek Ideas of Law”, 675; Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1997), “Zeus”, 823.

⁶³ Thomas Bulfinch, *Bulfinch Mitolojileri*, çev. Aysun Babacan-Bora Kamcez-Berk Özcangiller (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 947; Orhan, “Homeros ve Hesiodos’da Adalet”, 13. Bu anlatının yanı sıra, antik Yunan mitolojisinde tanrıça Themis’in kökeni hakkındaki söylenceler çeşitlilik göstermektedir. Buna göre Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*’ta Themis, Gaia ile özdeşleştirilmekte ve Prometheus’un annesi olarak işlemektedir; bk. Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, çev. Azra Erhat - Sabahattin Eyüboğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), 10.

⁶⁴ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), “Temis”, 282.

⁶⁵ Peters, “Dikê”, 71-72.

⁶⁶ Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1997), “Horalar”, 298. Hesiodos, *Theogonia*’da, Themis’in Zeus ile evliliğinden doğan Horalar’ı şu sözlerle dile getirmektedir: “Sonra Themis’le evlendi Zeus, /Işık saçan Yasalar tanrıçasıyla./Bu tanrıçalardan doğdu Horalar:/Eunomia, en iyi yasaların tanrıçası, Dike, en haklı yargılar veren tanrıça,/Eirene, o bereketli Barış tanrıçası,/Ki korur insanların ekip biçtiklerini.” bk. Hesiodos, “Theogonia”, *Theogonia-İşler ve Günler*, çev. Azra Erhat-Sabahattin Eyüboğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 901-904.

ölçülülüğün ortaya çıkmasıyla kozmolojik düzenin kemâle erdiğine işaret etmektedir. *Dike* -dolaylı olarak *themis*- ile kozmolojik düzen arasındaki bu ilişki, düzen ve yasalılığın sürdürülmesini sağlayan güç olması bakımından *ma'ata* benzerlik göstermektedir. Ancak toplumsal yaşamın belirlenmesi noktasında *themis* ve *dikenin*, *ma'atta* olduğu şekilde, kesin olarak belirleyici bir konumda yer aldığını söylemek güçtür.⁶⁷

Antik Mısır ve antik Yunan düşünce sistemlerine benzer şekilde Yahudilikte de toplumsal yasa fikri, tanrısal olanla yakından ilişkili bir durum arz etmektedir. Fakat antik Mısır'da tanrısal kökeni ifade etmesi bakımından tapınaklar ve antik Yunan'da söylenceler öne çıkarken, Yahudilikte ise kutsal kitap belirleyici olmuştur. Kutsal kitabın değiştirilemezliği ve hükmünün zaman üstü bir düzlemde geçerliliğe sahip olduğu inancı, onun kanonik bir hüviyet kazanmasının en önemli nedenlerinden birisidir. Bu anlayışa göre kutsal kitaba hiçbir şey eklenemediği gibi ondan herhangi bir şey çıkartmak da mümkün değildir.⁶⁸ Kutsal kitabın bu denli merkezî bir konumda yer alması, Musa'nın yasa veya din adamlarının herhangi bir kararının dinî inancın yanı sıra, yaşamın her alanı için yol gösterici bir ilke olarak kabul edilmesini sağlamıştır; bu da yasaların Tevrat'a dayandırılmasıyla geçerlilik ve bağlayıcılık kazandığını göstermektedir.⁶⁹ Daha sarıh bir ifadeyle Yahudiler için Tevrat, hükümlerin temel kaynağı olmanın ötesinde Tanrı'nın iradesinin ve kutsalın yansıması olarak kabul edilir.⁷⁰ Bu nedenle Tevrat, zaman üstüdür ve gelecek bütün nesiller için kesin olarak bağlayıcıdır; çünkü Tanrı Sina'da bulunanları ve "yanımızda olmayan"⁷¹ herkesi antlaşmaya dâhil etmiştir. Öyle ki İsrail toplumuyla bütün ilişkilerini kesen bir Yahudi bile ahitleşmeyle doğan yasaları uygulamakla yükümlüdür.⁷² Diğer bir anlatımla İsrail toplumunu oluşturan her bireyinden, *yasayı* hayatına eksiksiz bir şekilde uygulaması ve böylece bütün yaşamını buna göre yönlendirmesi beklenmektedir.⁷³

Yahudi hukuk sisteminde yasanın, düzenin ve adaletin temelinde yer alan kutsal kitapta İsrailoğullarının tabi oldukları dinî ya da örfî sistemi ifade etmek amacıyla *tora* (öğreti, yasa), *mişpat* ve *huka* (yasa, kural, düzenleme) kelimeleri kullanılmaktadır.⁷⁴ Bunun yanı sıra, dinî ve toplumsal yasaların bütünü için ise *takip edilen* ya da *gidilecek yol* anlamına gelen *halaha* terimi bulunmaktadır. *Halaha*, Yahudi kutsal kitabı ve onun çevresinde tarihi süreç içinde oluşan gelenek ve göreneklere de içine alan, dinî hukuk külliyyatının önemli bir kısmını ihtiva etmektedir. Bu anlamı itibarıyla Yahudilikte *halahanın*, geniş anlamıyla *Yahudi şeriatı* anlamında kullanıldığı söylenebilir.⁷⁵

Tevrat kelimesi için İbranicede *Sefer ha-Berit*, *ha-Sefer*, *Sefer Moşe* ve *Tora*, Aramicede *Orayta*, Yunancada *Pentatök* ve *Nomos*, Arapçada ise *Suhufu Musa*, *Elvah*, *el-Kitab*, *Kitabu Musa* ve *Tevrat* isimleri kullanılmaktadır. Bu isimlendirmeler arasında -çalışmanın konusu bağlamında- öncelikle *Tora*, *Pentatök* ve *Nomos* öne çıkmaktadır. Etimolojik olarak *Tora* kelimesi, *atmak*, *ateş etmek* anlamına gelen *Yarah* fiilinin Hif'il kalıbından olan *Horah'*dan türemiştir. *İşaret etti*, *emretti* ve *öğretti* anlamlarında kullanılan *Horah'*dan türetilen *Tora'nın* sözlük anlamı ise *eğitim*, *öğretim* ve *doktrindir*.⁷⁶ *İsrailoğullarının dini* veya *örfü* ve *Musa'nın öğretisi* (Torat Moşe) anlamlarına gelen *Tora* kelimesi ise *öğreti*, *doktrin*, *kılavuz*, *teori*, *hüküm*, *kanun* ve *din* anlamlarını içermektedir. Aynı zamanda Musa'ya verilen kutsal kitabın ismi olarak kullanılan *Tora*, Yahudi kutsal kitap külliyyatı, yani Tanah için de kullanılmaktadır.⁷⁷ Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki bu kullanım Tevrat'ı/Tora'yı teknik bir

⁶⁷ Tobin, "Ma'at and ΔΙΚΗ", 114, 121.

⁶⁸ Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 85. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki Yahudi dini literatürü Yazılı Tora ve Sözlü Tora olmak üzere iki ana kısma ayrılmaktadır. Yazılı Tora, *Tora*, *Neviim* ve *Ketuvim* olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Yahudilikte *Tora*, Sina'da Musa Peygamber'e verildiğine inanılmaktadır ve Yazılı Tora'nın en kutsal ve en önemli kısmı olarak kabul edilmektedir. Sözlü Tora ise Yahudi dinî hukukuna ilişkin temel ilkeler ve Yazılı Tora'nın yorumlarını içermektedir. Yazılı Tora'nın yorum ve açıklanması dinamik bir süreç olduğu için gelecekte oluşturulacak hüküm ve açıklamalar da bu kapsama girebilmektedir. Sözlü Tora'nın en önemli kısımları ise *Mişna* ve *Talmud'*ur. Bu bağlamda Yahudi geleneği içerisinde yazılı ve sözlü literatürden birincisi sabit ve değişmezdir ve bunlar sadece yazılı metinden okunup aktarılmaktadır; ikincisi ise değişken ve metin olmaksızın ezber belleğinden şifahi nakledilmiştir. Ayrıca Yahudi tarihi boyunca Yazılı ve Sözlü Tora'nın hangi kısımlarının temel alınacağına yönelik çeşitli fikir ayrılıkları da ortaya çıkmıştır. bk. Ömer Faruk Yıkar, "Yazılı ve Sözlü Tora'nın Teşekkül Sürecine İlişkin Genel Bir Değerlendirme", *Danışname* 5 (Eylül 2022), 36-37; Yasin Meral, "Talmud, Mişna ve Gemara'dan mı Oluşmaktadır?", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (Haziran 2017), 167; Safiye Merve Özkaldı, *Tanah'ın Neviim Ve Ketuvim Bölümü Kitaplarının Kanonizasyonu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 38-40.

⁶⁹ Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jew*, 84.

⁷⁰ Altuncu, "Yahudi Geleneğinin Kutsal Metni", 46.

⁷¹ Yasa'nın Tekrarı, 29:14-15.

⁷² Stone, "Judaism and Civil Society", 14, 16.

⁷³ Hengel, *Judaism and Hellenism*, 170.

⁷⁴ Çınar, "Yahudiliğin Ata Yakup ve Şeriat Algısı", 97.

⁷⁵ Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat* (Ankara: Seba Yayınları, 1997), 4.

⁷⁶ Adam, *Yahudi Kaynakları*, 34; Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 84-85.

⁷⁷ Baki Adam, "Tevrat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/41; Çınar, "Yahudiliğin Ata Yakup ve Şeriat Algısı", 97-98.

terim hâline dönüştürmüştür; bu da Tora'nın Tesniyecî/Deuteronomî kullanımdan kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu durum, süreç içerisinde -bilhassa Helenistik dönem Yahudiliğinde-Tora ile *nomos*⁷⁸ arasında ilişki kurulmasına zemin hazırlayacaktır.⁷⁹

Yunancadaki *Pentatök*, İbranicedeki Tevrat'ta yer alan beş kitabı ifade etmek için kullanılan *Beş Kitap* anlamındaki *Hamişa Humaşim*'in karşılığı iken; *nomos* kelimesi ise Tora'yı ifade edip İbranicedeki *kanun* ve *yasa* anlamlarının karşılığıdır.⁸⁰ Ancak buna karşın *nomosun*, Tora'nın anlam dünyasını bütünüyle karşıladığını söylemek güçtür; çünkü Tora, toplumsal yasanın ötesinde insanların yaşamlarına yön veren bir öğreti ya da rehberliği ifade etmektedir.⁸¹ Buna karşın antik Yunan dünyasında toplumsal yapıda düzeni sağlayan temel ilkeleri/yasaları ifade eden *nomos*, özellikle Helenistik dönem Yahudileri tarafından kutsal kitapları olan Tevrat'ın yanı sıra Yahudi kutsal metin külliyyatının bütünü için de kullanılmaktadır. Tora'nın *nomos* şeklindeki tercümesi, ilk olarak *Septuagint*⁸² olarak bilinen Yunanca çevirisinde kullanılmıştır.⁸³ Ayrıca Helenistik dönemde Tora'nın Yunancaya tercüme edilmesi, Yunan kültür ve düşüncesinin baskın olduğu göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü bu dönemde İskenderiye'de Yahudilere ait olup günümüze ulaşan eserlerin hemen hemen hepsi Yunancadır. Farklı bir anlatımla Helenistik dönemde İskenderiyeli Yahudiler için Yunanca temel dil konumundaydı.⁸⁴

Helenistik dönemde İskenderiye Yahudileri, İsrailoğulları ile Tanrı arasında yapılan ahidleşme ve bunun neticesinde ortaya çıkan Yahudi yasalarını, yani Tora'yı, Yunanca *nomos* ile karşıladılar.⁸⁵ Ayrıca kutsal kitabın -ilahi yasa anlamında- *nomos* şeklinde tercüme edilmesi, bu kavramın Helenistik dönemde semantik bir dönüşüm geçirdiğini göstermektedir. Nitekim *nomos* kelimesi, Yunancada yazılı beşerî toplumsal yasaları ifade ederken Helenistik dönemde ise doğrudan tanrısal kökenli yasaları ifade etmek için kullanılmıştır. Bu bağlamda -özellikle antik Mısır düşüncesini çağrıştıracak şekilde- Helenistik dönem Yahudilik dinî düşünce geleneğinde beşerî yasalar ile tanrısal kökenli yasaların birbirinden ayrı düşünülmediğini söylemek mümkündür. Farklı bir ifadeyle, Yahudilikte tanrısal kökenli yasalar ile toplumsal yasalar arasında herhangi bir kategorik ayırım bulunmamaktadır. Tevrat merkezinde oluşan Yahudi şeriatı *halaha*, yalnızca dinî inanç ve ritüellerde Yahudilere rehberlik etmekle kalmaz, aynı zamandan onların günlük yaşamlarının büyük bir kısmını da düzenlemektedir. Bu itibarla Tevrat ve *halaha* terimlerinin İsrail toplumunda, antik Mısır'daki *ma'at* ve nispeten antik Yunan'daki *themis* ve *dikenin* taşıdığı anlamı -farklı bağlam ve düzlemlerde de olsa- ihtiva ettiklerini söylemek mümkündür. Nitekim bu kapsayıcılığından dolayı Rabbanî gelenek içinde Tevrat, *evrensel yasa* ve bununla ilişkili olarak *Tanrı'nın evrendeki kanunları* manasında kullanılmaktadır.⁸⁶

İsrail tarihinde, her dönemin ihtiyaçları doğrultusunda gelişerek günümüze kadar ulaşan Yahudi hukukuna kaynaklık eden Tevrat, bir boyutuyla *şeriat kitabı/Musa'nın şeriatı* anlamına da gelmektedir.⁸⁷ Dolayısıyla İsrail topluluğu için Tevrat, kutsal bir kitap olmanın ötesinde bu toplumun kültür, tarih ve geleneklerini de içine alan bir genişliğe sahiptir. Tevrat'ın Yahudilik inancındaki bu merkezî otoritesi Musa'dan sonra gelen peygamberlerin söylem kapsamını da önemli ölçüde belirlemiştir. Tevrat'ın vahyedilmesinden sonra İsrail toplumuna gönderilen peygamberler yalnızca Tevrat'ın hükümleri çerçevesinde uyarılarda bulunabilmektedirler. Bu nedenle Musa'dan sonra gelen peygamberler, yeni bir öğreti ya da hüküm koyamadıkları gibi Tevrat'ta bildirilen öğreti ve hükümleri insanlara hatırlatıp yorumlamakla görevlidirler.⁸⁸ Değiştirilemez olarak kabul edilen Tevrat, kutsallıktan kesinliğe ve buradan da bütün toplumsal yasaların ihdâs edildiği temel kaynak olma imkânına ulaşmıştır. Böylece Tevrat, bu toplumsal düzenin temel karakteristik özelliği olan Yahudiliğin yerleşmesini ve ihdâs edilen

⁷⁸ Antik Yunan siyaset düşüncesinin önemli kavramlarından biri olan *nomos*, düzensizliğin hâkim olduğu bir ortamda sınırlar belirlemek ve böylece insanlar arasında düzeni, yasallığı ve adaleti kurmak anlamında kullanılmaktadır. Bu durumda *nomos*, toplumsal yapıda düzen ve adaleti sağlayan temel ilke ya da yasal düzlemde şekillenen yaşam tarzını ifade etmektedir; bk. Martin Ostwald, *Nomos and The Beginnings of The Athenian Democracy* (Oxford: The Clarendon Press, 1969), 33.

⁷⁹ Stephen Westerholm, *Law and Ethics in Early Judaism and the New Testament* (Germany: Mohr Siebeck, 2017), 46-47, 49.

⁸⁰ Adam, *Yahudi Kaynakları*, 15-33.

⁸¹ John H. Walton - J. Harvey Walton, *The Lost World of the Torah: Law as Covenant and Wisdom in Ancient Context* (Illinois: Inter Varsity Press, 2019), 41, 125. *Nomos* kavramının Tora'yı ifade edip etmediği hususunda ayrıca bk. Westerholm, *Law and Ethics*, 39-50.

⁸² Tevrat'ın tam olarak ne zaman Yunancaya tercüme edildiğine yönelik kesin bir tarih olmamakla birlikte, M.Ö. III. yüzyıl ile M.S. I. yüzyıl ve hatta M.S. II. yüzyıla kadar tarihlendirilmektedir; bk. James K. Aitken-Marieke Dhont, "The Septuagint within the History of Greek: An Introduction", *Journal for the Study of Judaism* 54 (Eylül 2023), 434.

⁸³ H. Walton - J. Walton, *The Lost World of the Torah*, 219; Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 84. Tevrat'ın *nomos* şeklinde ifade edilmesi yalnızca Yahudi geleneği için geçerli değildir. Erken dönem Hıristiyan âlimler tarafından da hem Tevrat kelimesi hem de Musa'nın şeriatı *nomos* kavramı ile karşılandığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Matta İncili*'nde Tevrat için doğrudan *nomos* kelimesi kullanılırken, aynı şekilde Musa'nın şeriatını da *nomos* kelimesi ile ifade edilmektedir. bk. *Matta*, 5:18-11:13-12:5-22:40.

⁸⁴ Aykıt, *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*, 21-22.

⁸⁵ Westerholm, *Law and Ethics*, 48.

⁸⁶ Çınar, "Yahudiliğin Ata Yakup ve Şeriat Algısı", 98.

⁸⁷ Adam, *Yahudi Kaynakları*, 34.

⁸⁸ Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Vahiy ve Peygamberlik", *Vahiy ve Peygamberlik* içinde, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 50.

yasaların meşrulaştırılmasını sağlamıştır.

Tevrat'ın merkeziliğine yapılan yukarıdaki vurgu, 70 yılında mabedin yıkılması ve akabinde kurban ibadetinin ortadan kalkması neticesinde vücut bulmuştur.⁸⁹ Farklı bir anlatımla, mabedin yıkılması, Ahit Sandığı ve taş levhaların kaybolması, Yahudilerin çeşitli dönemde yaşadıkları sürgünler, Yahudi toplumunda büyük bir yıkıma yol açmasına karşın, Tevrat'ın varlığı, onların Tanrı ile olan ilişkilerini ve dini geçmişlerini hatırlama ve koruma açısından her zaman önemli bir rol oynamıştır.⁹⁰ Bazı Yahudi kaynaklar, bu merkeziliğini güçlendirmek amacıyla Tevrat'ın Sina dağında vahyedilişinden önce de var olduğunu savunmaktadır. Öyle ki bu kaynaklarda -Talmud'da- Tevrat'ın, yalnızca Musa'ya vahyedilişinden önce değil, dünyanın yaratılışından önce de Tanrı'nın katında var olduğu iddia edilmektedir.⁹¹ Nitekim Kabala'da Tevrat yaşayan bir varlık olarak kabul edilmektedir ve Yahve'nin ebedi kelamı olduğu ve O'nun isminin anlamlarını ifade ettiği vurgulanmaktadır.⁹²

Ma'atın tapınaklarda ifade edilmiş olduğu gibi Tevrat'ın da zaman üstü olması nedeniyle *kanon* kavramıyla benzer anlamlar içermektedir. Nitekim Tevrat hem Musa'nın şeriatı hem de "*kainattaki her şeyin kendisine dayandığı esas ya da ölçü*" anlamına gelmektedir.⁹³ Bu bağlamda *ortopraksi* kavramını kullanan Assmann, Tevrat'ın Yahudiler için Tanrı'ya uyum sağlamak yani yasaya göre yaşamak anlamını taşıdığını düşünmektedir.⁹⁴

Yasayla ilişkili olarak *kanon* -antik Mısır ve Yahudilikteki bu yansımasının aksine- geleneğin korunması ve sürdürülmesi işlevinden farklı olarak ortaya çıktığı ilk dönemlerde Yunan kültürüne dışarıdan eklenen şeyleri ifade etmek için kullanılmıştır. Yunanca kökenli olan bu kelime, *kanna*, yani *boru* kelimesiyle ilişkili olmanın yanı sıra *düz sırik*, *sopa* ve *ölçekli cetvel* anlamlarında da kullanılır. Çalışma bağlamında bu anlamlar arasında en çok *ölçekli cetvel* anlamı öne çıkmaktadır. Bu çerçevede *kanon* kelimesini ilk defa kullanan heykeltıraş Polyklet, M.Ö. V. yüzyılda insan vücudunun ideal orantılanmasının ölçülerini içeren *Kanon* başlıklı bir metin yazmıştır. Ona göre bu ölçütler temel olması nedeniyle insan heykellerinin yapımı için bir *model* olmalıdır.⁹⁵

Polyklet'in yanı sıra Demokritos ve Epikuros da aynı başlıkta metinler kaleme almışlardır. Bu metinlerde *kanon* kelimesi *ölçü* ve *ölçüt* anlamları bağlamında doğru bilgi ile yanlış bilgi ve iyi davranış ile doğru davranış arasındaki farkın ölçüsü olarak vurgulanmıştır.⁹⁶ Bunun yanı sıra *kanon*, antik Yunan'da güzel konuşmanın ölçütleri anlamında Sofistler tarafından da kullanılmıştır. Benzer bir kullanım şekli Helenistik dönem İskenderiye'sinde de görülmektedir; burada *kanon*, kaleme alınan eserlerin "tamliğini ve mükemmelliğini" ölçmek için kullanılırdı.⁹⁷

Kanonun antik çağdaki bahsi geçen kullanımları göz önünde bulundurulduğunda, *ölçekli cetvel* anlamının temel alınarak kullanıldığı söylenebilir. Bu manası itibarıyla *kanon* kelimesi, antik Yunan'da, öncelikle belli bir amaca hizmet eden bir araç anlamındadır. Ancak en nihayetinde *kanon* sadece olanı değil, aynı zamanda değiştirilemez temel ölçütlerle belirlenmiş olanı da göstermektedir. Bu yönüyle *kanon*, antik Yunan'daki "*mitolojik düşüncenin çeşitlilik içeren düzensizliklerine karşı, güvenilir düzen kavramı olarak ve aynı dönemdeki demokraside oligarşinin ve tiranların keyfiliğine karşı yasalara dayalı hukuksal süreklilik*" kavramı olarak kullanılmıştır.⁹⁸ Bu noktadan hareketle antik Yunan'daki kanonlaşmanın, antik Mısır ve Yahudilikte olduğu gibi geleneğin güçlendirilerek sabitleştirilmesi ve var olan kültürün kutsallaştırılması şeklinde değil, yeni yasaların ve yeni temel öğretilerin keşfedilmesi biçiminde kullanılmıştır. Nitekim Polyklet'in bu kavramı kullanması kendi döneminde ortaya çıkan gelenek ile yenilik arasındaki tartışmalara dayanmaktadır. Bu itibarla antik Yunan'daki *kanonun*, antik Mısır ve Yahudilikteki *kanon* düşüncesinden farklı anlam ve işleve sahip olduğu anlaşılmaktadır.

3. ANTİK MISIR, ANTİK YUNAN VE YAHUDİLİK TEMELİNDE TOPLUMSAL DÜZEN FİKRİ

Mitolojinin temel alındığı düşünce sistemlerinde düzen ve yasalılık fikri, evrenin yaratılışının başından itibaren var olagelmıştır. Bu doğrultuda antik Mısır düşüncesine göre insanın yaratılışından önce tanrılar arasında var olan düzen, insanlar arasındaki toplumsal düzene kaynaklık etmiştir. *Tanrılar Çağı* olarak isimlendirilen bu dönemde tanrılar, sudan yaratılan

⁸⁹ Gürkan, *Yahudilik* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 35.

⁹⁰ Altuncu, "Yahudi Geleneğinin Kutsal Metni", 46.

⁹¹ Adam, *Yahudi Kaynakları*, 47-51; Altuncu, "Yahudi Geleneğinin Kutsal Metni", 46-47.

⁹² Moshe İdel, "Kabbalah", *Encyclopaedia Judaica* (USA: Thomson Gale, 2007), 11/659.

⁹³ Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Vahiy", 52.

⁹⁴ Assmann, *Kültürel Bellek*, 208.

⁹⁵ Assmann, *Kültürel Bellek*, 116-117.

⁹⁶ Anthony Preus, *Historical Dictionaries of Ancient Greek Philosophy* (USA: The Scarecrow Press, 2007), "Kanon", 151.

⁹⁷ Özkaldı, *Tanah'ın Neviim ve Ketuvim Bölümü Kitaplarının Kanonizasyonu*, 28.

⁹⁸ Assmann, *Kültürel Bellek*, 131, 133.

dünyayı düzenler ve yaşanılır hale getirirken aynı zamanda iktidarlarını da kurarlar.⁹⁹ Dolayısıyla bu düşünce sisteminde düzen ve yasalılık yalnızca insan toplumuna özgü değildir, *tanrılar toplumuna* da aittir. İnsanların kurduğu toplumsal düzen, ancak bu tanrısal düzene dayandırılarak anlam ve meşruiyet kazanmaktadır. Ancak tanrılar arasındaki düzenin insan toplumuna yansımaları ise ontolojik anlamda tanrılar ile insanlar arasında yer alan yarı tanrısal varlıklar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir; çünkü tanrısal özün insanlar tarafından doğrudan kavranması mümkün olmadığından aracı varlıklara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu aracı varlıklar sayesinde iktidar, tanrılardan insana geçmiş ve böylece tanrılarla başlayan düzen ve yasalılık temelli kozmogonik süreç tamamlanmıştır.¹⁰⁰

Tanrısal köken ile açıklanan siyasal iktidar anlayışı, devletin kutsallaştırılmasına ve kralların tanrısal niteliklere sahip varlıklara dönüşmesine neden olmuştur. Çünkü toplumsal düzenin sağlanmasını ve sürdürülmesini sağlayan en önemli kurum devlettir ve temel görevi çeşitli kurumlar aracılığıyla insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyerek toplumsal düzeni korumak ve sürdürmektir. Bu anlayış, kralların yönetiminin yalnızca hayatta oldukları dönemde değil, ölümlerinden sonra da devam ettirildiğini göstermektedir. Öyle ki kralın varlığa gelmesi ve ölümünden sonraki yaşamı ile toplumdaki herhangi bir bireyin varlığa gelmesi ve ölümünden sonraki yaşamı aynı nitelikte değildir. Tanrısal bir kökene eklenerek açıklanan evrensel krallık düşüncesi, Hindistan, Çin ve Japonya gibi çeşitli uygarlıklarda görülmekte birlikte bu anlayışın en sistematik hâlinin antik Mısır uygarlığında ortaya çıktığı kabul edilmektedir.¹⁰¹

Sıradan insanlardan farklı olarak hüküm sürdüğü süre içinde Tanrı Horus'un canlı imgesi olarak kabul edilen firavun, ölümden sonra bitki örtüsünün her yıl yeniden canlanmasını simgeleyen ve ölümlerin hükümdarı olan Osiris'e dönüşmektedir.¹⁰² Böylece ölümsüz tanrısal bir öz ile ölümlü ve sıradan bir öz, ilkesel olarak birbirinden ayrılmaktadır. Bu sayede kral ile *sıradan bireyler* arasındaki fark kesin olarak belirlenmiş ve buna bağlı olarak hükmetme hakkının krala ait olduğu düşüncesi de pekiştirilmiştir. Bu düşünce sisteminde tanrısal bir soya eklenen firavunların kutsanması, politik düşüncenin meşruiyet kazanmasında ve sürdürülmesinde dinî düşüncenin kaynaklık ettiğini göstermektedir. Burada dinin meşruiyet kaynağı olması, siyasal sisteme yönelik itaatin, dinî görevlerin önemli bir parçası olarak kabul edilmesini sağlamıştır.¹⁰³ Nitekim eski Mısır inancına göre firavun, yeryüzündeki düzenin sağlanması ve sürdürülmesinden sorumlu olduğu gibi dinî yaşamın da en önemli temsilcisi konumundadır.¹⁰⁴ Dolayısıyla yaşadığı süre içinde devlet lideri, hukukî sistemin başkanı, ordu komutanı, Tanrı'nın yeryüzündeki tecessümü ve başrahip olması itibarıyla Mısır'ın tek mutlak gücü olan firavunlara itaat etmek, bireylerin en önemli görevidir.¹⁰⁵ Bu bakımdan dinî inancı siyasal yönetimle bütünleştiren antik Mısır'da, yasalar ahlâk alanıyla ilişkilendirilmiştir, bunların ihlal edilmesi ise günah ve ahlâksızlık olduğu kabul edilmiştir.

Dinî düşünce ve buna bağlı olarak gelişen evren tasavvuru gibi alanlarda antik Mısır düşüncesi, Girit adasında bulunan Minos kültürü aracılığıyla antik Yunan dünyasını etkilemiştir. Antik Mısır'daki *Tanrılar Çağı* inancına benzer şekilde antik Yunan mitolojilerinde de toplumsal düzenin tanrılar arasındaki düzen düşüncesini öncelediği anlaşılmaktadır. Tanrılar arasındaki bu düzen fikrini sürdüren Hesiodos'a göre insanların yaratılması ise belli bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Bu süreci *beş soy* temelinde açıklayan Hesiodos, ilk nesil insanları *altın soy*, bunu takip eden nesilleri ise sırasıyla *gümüş soy*, *tunç soy* ve *tanrısal kahramanlık soyu* olarak nitelendirmektedir. Ancak söz konusu insan soyları, süreç içinde belli gerekçelerle Zeus tarafından

⁹⁹ Brewer-Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, 86.

¹⁰⁰ Assmann, *Kültürel Bellek*, 194.

¹⁰¹ Campbell, *Tanrının Maskeleri*, 2/62-63.

¹⁰² Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, 1/147; Wilkinson, *Eski Mısır*, s 340; Derchain, "Mısır Ritüelleri", 779.

¹⁰³ Brewer-Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, 111.

¹⁰⁴ Tobin, "Ma'at and ΔIKH", 115-116.

¹⁰⁵ Brewer-Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, 87; Wilkinson, *Eski Mısır*, 303. Tanrısal kökenli yönetim anlayışının diğer bir örneğini *Hammurabi Kanunları*'nda görülmektedir. Hammurabi, Tanrı Enlil ve Annum tarafından yönetme gücünün kendisine verildiğini şu şekilde ifade etmektedir: "O günde öğülmüş (methedilmiş) prens tanrı korkusu olan ben Hammurabi'yi, memlekette adâleti tecelli ettirmem için, şikâyet ve kötüyü yok etmem için kuvvetlinin zayıfı yok etmemesi için güneş gibi kara başların (insanların) üzerinde yükselmem için memleketi aydınlatmam için insanların bedenini hoş etmem için (onların refâhı için), Annum ve Enlil adımı andılar." bk. *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, çev. Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), Kol. I, 30-49. Böylece yönetme erkini tanrısal bir köken dayandıran Hammurabi, bu kökene bağlı kalarak toplumsal yasaları oluşturmaktadır. Ayrıca yönetimin meşruiyet kaynağının tanrısal olması, burada oluşturulan yasalara da tanrısal bir yön kazandırmaktadır. Nitekim Hammurabi, ihdâs ettiği yasalara uyulup uyulmamasını doğrudan dinî inancın alanına dahil etmektedir. Buna göre yasaların çiğnenmesi tanrıların lanetine neden olurken, uyulması ise tanrılar tarafından takdis gerçekleştirilmektedir. İnsanlar arasında yönetme erkini Hammurabi'ye verilmesi toplumsal düzenin tesis edilmesiyle ilişkilendirilerek açıklanmaktadır. Halkını dağılmış koyun sürüsüne, kendisini ise bu sürüyü toplayıp ona yeniden düzen kazandıran bir çobana benzeten Hammurabi, hükümdarlığı sürecinde halkını düşman saldırılarına karşı korumak için kaleler inşa etmek ve kıtlıkların son bulması için sulama kanallarını açmak gibi toplumsal maslahatı temel alan hizmetler sayesinde, bozulmuş olan toplumsal düzen ve adâleti yeniden kurduğuna inanmaktadır. bk. *Sumer, Babil, Assur Kanunları*, Kol. I., 50-53-Kol. V., 20-23; Marc Van De Mierop, *Babil Kralı Hammurabi*, çev. Bülent O. Doğan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 80-81.

ortadan kaldırılmalarına rağmen, yine Zeus tarafından, bunların yerine mevcut insanlar yani *demir soy* yaratılmıştır.¹⁰⁶

Antik Yunan dünyasında mitoloji temellinde şekillenen düşüncede yer alan bu görüş, felsefede de karşılık bulmaktadır. Bu bağlamda Platon, *Kritias*'da şunları ifade etmektedir:

*“Vaktiyle tanrılar bütün dünyayı, yer yer, kendi aralarında paylaşmışlardı. Kavgasız, gürültüsüz bir paylaşma, çünkü ne tanrıların kendilerine uygun düşecek şeyleri bilmeyeceklerine inanmak doğru olur, ne de bildikleri halde anlaşmazlıktan faydalanarak ötekilerinin elinden almaya kalkışacaklarına.”*¹⁰⁷

Ancak antik Yunan düşüncesi her ne kadar mitoloji ve felsefe temelli açıklayıcı yapılarda antik Mısır düşüncesiyle söz konusu ortak noktalara sahip olsa da çeşitli boyutlarda farklılıklar bulunmaktadır. Bu çerçevede ilk ayrışma, toplumsal düzen ve meşruiyet anlayışı bakımından şehirleşme ile doğrudan ilişkili olan *nomosun* yani yazılı beşerî yasa anlayışının gelişim süreciyle oluşmaktadır. Bunun yanı sıra öne çıkan bir diğer farklılık ise antik Mısır dünyasına hâkim olan güçlü yönetici tipolojisinin, antik Yunan dünyasında yer almamasıdır; kaldı ki antik Mısır mitlerinden farklı olarak Yunan mitlerinin temel odak noktası toplumsal düzen değildir.¹⁰⁸ Bu nedenle antik Yunan'da toplumsal düzen ve yasa fikri, mitolojik anlatının yanı sıra, şehir devletlerinin gelişim süreci ve felsefenin açıklama modelleriyle birlikte incelenmelidir. Ancak bu durum, çalışmanın sınırlarını aştığı için farklı bir müstakil çalışmanın konusu yapılmalıdır.

Antik Mısır düşüncesinde yer alan, halkı dağılmış bir sürü ve kralı da çoban olarak nitelendiren tanrısal kökenli hükümdarlık anlayışı Tevrat'ta *“siz, ey benim sürüm”* şeklindeki bir ifadeyle karşılık bulmaktadır. Bu anlayışa göre Tanrı, gönderdiği peygamberler aracılığıyla, kendisine sürü olarak seçtiği İsrail toplumunu yönetmektedir.¹⁰⁹ Bu sistemin doğal bir sonucu olarak İsrail toplumunda hükmetme hakkı, öncelikle peygamberlere ya da onlarla doğrudan ilişkili olan kimselere verilmiştir. İsrail'in ilk kralı olan Saul'un kral olma süreci, bu düşünceye önemli bir örnek teşkil etmektedir. Kutsal kitapta anlatıldığına göre, Mısır'dan çıktıktan sonra Tanrı ile olan ahitlerini bozan İsrail halkı arasında düzensizlik ve adaletsizlik hâkim olmuştur. Bu durumun ortadan kaldırılması için toplumun ileri gelenleri, dönemin peygamberi olan Samuel'den, Tanrı'nın kendilerine bir kral vermesini talep ettiler. Bunun üzerine peygamber Samuel, *“Rab seni kendi halkına önder olarak meshetti”*¹¹⁰ şeklindeki sözlerle Saul'un iktidarını insanlara ilan etti ve ona dinî zeminde gelişen bir meşruiyet kazandırdı. Böylece tanrısal iradenin sonucunda yönetimi ilan edilen Saul, yönetimini yine tanrısal ilkelere göre gerçekleştireceğini taahhüt etmiştir.¹¹¹

Yahudilikte toplumsal düzen fikri, Rabbani gelenek içerisinde çok daha yoğun bir şekilde işlenmektedir. Kutsal kitabın yorumlanması temelinde gelişen Rabbani gelenek, İsrail toplumunun hangi ilkelere göre yönetileceğini belirleyen yasalar ihdâs etmiştir. Bu yasalar büyük ölçüde, Mişna ve Gemara olmak üzere iki temel bölümden oluşan ve Rabbani hukuk geleneğinin temel eseri olan Talmud'da yer almaktadır.¹¹² Bu durum, İsrail toplumundaki düzenin kutsal kitabın yorumlanması temelinde kurulduğunu göstermektedir. Ancak buradaki toplumsal düzen fikri, mevcut bir Yahudi devletine işaret edilmeden oluşturulmaktadır. Dolayısıyla Rabbani gelenek, teşkilatlı bir toplumu yani devleti değil, daha çok dinî temelde örgütlenen bir *“toplumsal düzen”* fikrini geliştirmiştir. Böylece Yahudilikte, vaat edilmiş topraklardan uzakta, Yahudiler arasında birlikteliğin kurulması için gerekli olan unsurlar merkezî bir konumda yer almaktadır.¹¹³ Bu açıdan *politeia* sözcüğünün ifade ettiği mefhum Yahudilikte, devletin kurumunun yapısından ya da bu yapının inşa edilmesinden çok daha geniş bir çerçevede, yani *“ataların yasalarına göre yaşama”* ya da *“kendi yasalarını uygulama serbestiyeti”* şeklinde kullanılmıştır.¹¹⁴

Yahudilikte yönetim ilkelerinin dinî kaygılarla belirlenmesi, antik Mısır'daki *ma'at* anlayışıyla benzerlik teşkil etmektedir. Firavunların tanrılar karşısında sorumlu oldukları gibi Yahudi kralları da Tanrı karşısında sorumludurlar. Bu çerçevede İsrail toplumunda geçerli olan yönetim ilkeleri ile antik Mısır'da firavunların uygulamakla yükümlü oldukları *ma'at* anlayışının, ilkesel olarak aynı anlama sahip oldukları anlaşılmaktadır. Mısır firavunlarına benzer şekilde meşruiyet kaynakları da tanrısal bir kökene dayanan İsrail toplumunun yönetim ilkeleri bu çerçevede şekillenmiştir. Bu bağlamda hükümdar/toplum lideri,

¹⁰⁶ Hesiodos, “İşler ve Günler”, *Theogonia-İşler ve Günler*, çev. Azra Erhat - Sabahattin Eyüboğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 115-180.

¹⁰⁷ Platon, *Kritias: Atlas Efsanesi*, çev. Erol Güneş-Lütfü Ay (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2001), 11-12.

¹⁰⁸ Vincent Arieah Tobin, “Ma'at and ΔΙΚΗ”, 116.

¹⁰⁹ Hezekiel, 34, 17-23-24.

¹¹⁰ I. Samuel, 10, 1.

¹¹¹ I. Samuel, 10, 25.

¹¹² Salime Leyla Gürkan, “Talmud”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/550.

¹¹³ Stone, “Judaism and Civil Society”, 13.

¹¹⁴ Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, 300-301.

devletteki/toplumdaki en yüksek yönetim erki olmasına rağmen “evrensel düzene uygun olarak toplumsal düzeni sürdürmekle” yükümlüdür.¹¹⁵ Bu anlayış temelinde Yahudi geleneğinde Tanrı, kralların kralı olarak tasvir edilmektedir; bu durum *Daniel Kitabı*’nda Tanrı’nın krallığı “*Krallığı ebedi krallıktır, Egemenliği kuşaklar boyu sürecek*”¹¹⁶ şeklinde tarif edilmektedir. Dolayısıyla Yahudi dinî düşüncesinde gerçek yöneticiler krallar değil, onların yönetimlerine temel ilkeleri veren ve meşruiyet kazandıran Tanrı’dır.¹¹⁷

SONUÇ

Antik Mısır ve antik Yunan düşünce sistemlerinde ve Yahudilik geleneğinde yer alan toplumsal köken, toplumsal yasa ve toplumsal düzene yönelik açıklamalarda yer alan esas ilke, *ortak yaşam fikridir*. Bu durum, *ortak yaşam fikri* ile insanileşme süreci arasında ayrılmaz bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. İnsanî melekeler, ancak belli yasalar çerçevesinde düzenlenmiş toplumsal bir düzen sayesinde gelişmektedir; bu sistem içinde insanların köken sorularına yönelik cevaplar üretilmektedir. Farklı bir anlatımla, toplumsallaşmayla birlikte başlayan insanileşme süreci, toplumu oluşturan kurumların belli bir düzen temelinde tasarlanmasına dayanmaktadır; çünkü bu düzen çerçevesinde insanların birbiriyle ilişkilerini belirleyen ahlâk kuralları, töre ve geleneklerin yanı sıra, bütün bunları bir arada tutan yasalar ortaya çıkmaktadır. Böylece insan olmanın temel ilkelerini oluşturan yasal düzlemde orta çıkan toplumsal düzen, insan varlığının bir parçası hâline gelir.

Toplumsal düzen için yasaların zorunlu olduğu fikri, bir yasa koyucu kurumunu zorunlu kılmaktadır. Bu itibarla antik Mısır ve antik Yunan düşünce sistemlerinde ve Yahudilikte yasa koyucunun temel görevinin, düzen ve adaleti sürdürecektir yasaları maslahata uygun bir şekilde ihdâs etmek olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca gerek yasa koyucunun gerekse de onun kurduğu toplumsal düzenin meşruiyet kazanabilmesi, temel olarak aşkın bir kökene dayandırılmasına bağlıdır; bu köken -çalışma boyunca tartışıldığı üzere- tarihsel bir açıklama değil, tanrısaldır.

Ortaya çıkan bu tablo, tanrısal temelli açıklama modellerinde yer alan evren ve doğaya nispet edilen düzen ve yasalılık fikrinin, çeşitli boyutlarda, toplumsal düzen ve yasalılığa kaynaklık ettiğini göstermektedir. Böylece evrenin ve doğanın varlığını açıklama ve anlamlandırabilme iddiasına sahip mitolojiler, insanın anlam dünyasını önemli ölçüde belirlediği gibi onun toplumsallık temelinde gelişen köken, yasa ve düzen fikirlerine de kaynaklık etmektedir.

Mitolojik düşüncenin bu boyutu, insanın köken sorusunun cevaplandırılması bağlamında önemli bir konuma sahiptir. Çalışmada serimlendirildiği şekilde, antik Mısır toplumunun köken sorularına karşı verilen cevapların ekseriyeti, sürekli olarak birbiriyle mücadele hâlinde olan Horus ve Seth’e ilişkin mitlerde yer almaktadır. Buna benzer bir açıklama modeli antik Yunan dünyasında da yer almaktadır. Ancak burada birbiriyle mücadele eden mitolojik varlıklar yerine toplumsal yapıyı oluşturan kurumlar yer almaktadır ki bu çerçevede şehir devleti öne çıkmaktadır. Surlarla çevrili bir yapıdan çok daha fazlasını ifade eden şehir devleti, kozmogonik dünyanın yeryüzündeki tecessümüdür. Nitekim her bir şehir devleti, bilhassa kökenini mitolojik bir anlatıyla ilişkilendirmekte ve bu anlatı temelinde toplumsal yasa düzenini oluşturmaktadır. Antik Mısır ve antik Yunan’daki mitos temelinde açıklanan köken sorunu, Yahudilikte tek Tanrı inancıyla ilişkili olan *peygamberlik* ve ilâhî kelâm kavramları merkezinde açıklanmaktadır. Yahudilik toplumsal köken sorununu, İbrahim ve ondan sonra gelen İshak ve Yakup gibi *ata-peygamberlere* ve onların ihdâs ettiği ilkelere dayandırmaktadır.

Toplumsal kökenin açıklanması bağlamında geliştirilen söz konusu anlatı biçimleri, toplumsal yasaların ihdâs edilmesi meselesinde de karşılık bulmaktadır. Çalışmada tespit edildiği gibi antik Mısır ve antik Yunan düşünce sistemlerinde ve Yahudilikte toplumsal yasalar ve bunların meşruiyetleri, tanrısal kökene dayandırılmaktadır. Bu bağlamda antik Mısır düşüncesinde *ma’at*, antik Yunan dünyasında *themis* ve *dike* kavramları öne çıkarken, Yahudilikte ise *Tevrat* merkezde yer almaktadır. *Ma’at*, *themis/dike* ve *Tevrat* odağında gelişen toplumsal yasa anlayışları -farklı anlam dünyalarını temsil etmelerine rağmen- köken ve meşruiyet kaynaklarını bütünüyle tanrısal olana dayandırmaları ve ideal olanı, yani tanrısal düzeni temsil etmeleri nedeniyle önemli bir ortak özelliğe sahiptir.

Son olarak çalışmanın sınırlılığı bağlamında şunu belirtmek gerekir. Bu çalışma antik Mısır ve antik Yunan düşünce sistemlerini ve Yahudiliği toplumsallık temelinde köken, yasa ve düzen bağlamında karşılaştırmalı olarak ele alma gayretini taşımaktadır. Bu durum, çalışmanın bu iki düşünce sisteminin ve dinî geleneğin bahsi geçen kavramlarla sınırlandırılmasına yol açmıştır. Farklı kavram, bağlam ve dönemler temelinde bu düşünce sistemlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, birbiriyle olan ilişkilerinin daha anlaşılır kılınması noktasında son derece önemli olacaktır.

¹¹⁵ Bıçak, *Devlet Felsefesi*, 93.

¹¹⁶ Daniel 4: 3.

¹¹⁷ Altuncu, “Yahudi Geleneğinin Kutsal Metni”, 51.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Adam, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. Ankara: Seba Yayınları, 1997.
- Adam, Baki. "Tevrat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/40-45. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Aiskhylos. *Zincire Vurulmuş Prometheus*. çev. Azra Erhat-Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi II: Sofistlerden Platon'a*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Assmann, Jan. *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. çev. Ayşe Tekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Aitken, James K. - Dhont, Marieke. "The Septuagint within the History of Greek: An Introduction". *Journal for the Study of Judaism* 54 (Eylül 2023), 432-449.
- Altuncu, Abdullah. "Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2014), 141-165.
- Altuncu, Abdullah. "Yahudi Geleneğinin Kutsal Metni: Sefer Tora". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2022), 29-62.
- Aykit, Dursun Ali. *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Bıçak, Ayhan. *Devlet Felsefesi: Eleştiriler ve Öngörüler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Bıçak, Ayhan. *Felsefenin Yapısı ve Sorunları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Brewer, Douglas J.-Emily Teeter. *Mısır ve Mısırlılar*. çev. Nihal Uzun. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2011.
- Bright, John. *A History of Israel*. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2000.
- Bulfinch, Thomas. *Bulfinch Mitolojileri*. çev. Aysun Babacan-Bora Kamcez-Berk Özcangiller. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011.
- Campbell, Joseph. *Tanrının Maskeleri*. çev. Kudret Emiroğlu. 4 Cilt. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001.
- Champtdor, Albert. *Eski Mısır'ın Ölüler Kitabı*. çev. Suat Tahsuğ, İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1984.
- Cover, Robert M. "Obligation: A Jewish Jurisprudence Of The Social Order". *Law, Politics, And Morality In Judaism*. ed. Michael Walzer. New Jersey: Princeton University Press, 2006, 3-11.
- Çelebi, Nurgül. "Sin Kültünde Ay Tutulmasının Politik ve Dini Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (Aralık 2023), 432-454.
- Çınar, Aynur. "Yahudiliğin Ata Yakup ve Şeriat Algısı Işığında Medineli Müslümanlar ile Yahudiler Arasındaki Nesih Tartışması". *Divan: İlmî Araştırmalar Dergisi* 22/43 (Şubat 2017), 89-121.
- Derchain, Philippe. "Mısır Ritüelleri". *Mitolojiler Sözlüğü*. haz. Levent Yılmaz. çev. İbrahim Elden. 2 Cilt. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2000, 782-784.
- Diakov, V.-Kovalev, S. *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*. çev. Özdemir İnce. 2 Cilt. İstanbul: Yordam Kitap, 2010.
- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.
- Eliade, Mircea. *Mitolojiler Sözlüğü*. haz. Levent Yılmaz. çev. Nusat Çıka. 2 Cilt. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2000.
- Eliade, Mircea. *Mitlerin Özellikleri*. çev. Sema Rifat. İstanbul: Om Yayınevi, 2001.
- Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*. çev. Suat Kemal Angı. Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Friedell, Egon. *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*. çev. Necati Aça. Ankara: Dost Kitabevi, 1999.
- Graves, Robert-Patani, Raphael. *İbrani Mitleri: Tekvin-Yaratılış Kitabı*. çev. Uğur Akpur. İstanbul: Say Yayınları, 2009.
- Grimal, Pierre. *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*. çev. Sevgi Tamgüç. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1997.
- Gürkan, Salime Leyla. "Talmud". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/550-552. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudi Geleneğinde Vahiy ve Peygamberlik". *Vahiy ve Peygamberlik*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018, 41-76.

- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İsam Yayınları, 2012.
- Hengel, Martin. *Judaism and Hellenism: Studies in their Encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period*. 2 Cilt. Philadelphia: Fortress Press, 1973.
- Herodotos. *Tarih*. çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Hesiodos. *Theogonia-İşler ve Günler*. çev. Azra Erhat-Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- İdel, Moshe. "Kabbalah". *Encyclopaedia Judaica*. 11/585-692. USA: Thomson Gale, 2007.
- Karenga, Maulana. *Maat: The Moral Ideal in Ancient Egypt*. New York - London: Routledge, 2004.
- Kuhr, Amelie. *Eski Çağ'da Yakınoğu*. çev. Dilek Şendil. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Kutsal Kitap: Tevrat-Zebur-İncil*. İstanbul: Kutsal Kitap Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2016.
- Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları, 2003.
- Last Stone, Suzanne. "Judaism and Civil Society". *Law, Politics, And Morality In Judaism*, ed. Michael Walzer, New Jersey: Princeton University Press, 2006, 12-33.
- Livraga, Giorgio A. *Teb*. çev. İnci Kut. Ankara: Yeni Yüektepe, 1996.
- Matta İncili: İncil-i Şerif'in Yüce Anlamı*. İstanbul: Sabeel Media, 2011.
- Mendenhall, George E. *Antik İsrail'in İnancı ve Tarihi: Kitâb-ı Mukaddes Bağlamında Bir Giriş*. çev. Mia Pelin Özdoğru. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: MilelNihal, 2021.
- Meral, Yasin. *İbn Meymun'un Eserlerinde İslam ve Müslümanlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Meral, Yasin. "Talmud, Mişna ve Gemara'dan mı Oluşmaktadır?". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (Haziran 2017), 167-170.
- Mieroop, Marc Van De. *Babil Kralı Hammurabi*. çev. Bülent O. Doğan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Orhan, Özgüç. "Homeros ve Hesiodos'da Adalet Kavramının Kökenleri ve Platon'a Yansımaları". *FLSF* 13 (Mayıs 2012), 11-38.
- Ostwald, Martin. "Ancient Greek Ideas of Law". *Dictionary of the History of Ideas*. der. Philip P. Wiener. 4 Cilt. New York: Scribner's, 1973, 673-685.
- Ostwald, Martin. *Nomos and The Beginnings of The Athenian Democracy*. Oxford: The Clarendon Press, 1969.
- Özkaldı, Safiye Merve. *Tanah'ın Neviim ve Ketuvim Bölümü Kitaplarının Kanonizasyonu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Peters, Francis E. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. çev. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004.
- Platon. *Kritias: Atlas Efsanesi*. çev. Erol Güneş-Lütfü Ay. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2001.
- Platon. *Yasalar*. çev. Candan Şentuna-Saffet Babür. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2012.
- Preus, Anthony. *Historical Dictionaries of Ancient Greek Philosophy*. USA: The Scarecrow Press, 2007.
- Ruiz, Carolina López. *Tanırlar Doğduklarında*. çev. Hamide Koyukan. İstanbul: İthaki Yayınları, 2012.
- Sipahioğlu, Mukadder. *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*. çev. Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Tcherikover, Victor. *Hellenistic Civilization and the Jews*. Jerusalem: Magnes Press, 1959.
- Tobin, Vincent Arie. "Ma'at and ΔΙΚΗ: Some Comparative Considerations of Egyptian and Greek Thought". *Journal of the American Research Center in Egypt* 24 (1987), 113-121.
- Walton, John H. - Walton, J. Harvey. *The Lost World of the Torah: Law as Covenant and Wisdom in Ancient Context*. Illinois: Inter Varsity Press, 2019.
- Westerholm, Stephen. *Law and Ethics in Early Judaism and the New Testament*. Germany: Mohr Siebeck, 2017.
- Wilkinson, Toby. *Eski Mısır: M.Ö. 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*. çev. Ümit Hüsrev Yolsal. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Yıklar, Ömer Faruk. "Yazılı ve Sözlü Tora'nın Teşekkül Sürecine İlişkin Genel Bir Değerlendirme". *Danışname* 5 (Eylül 2022), 31-51.

EXTENDED SUMMARY

Since the early periods when society was formed, the concepts of order, origin, and law have been constantly discussed in different contexts. All organizations have established their social orders based on the explanation models they have developed regarding their origins. However, societies have made the laws underlying elements such as religious beliefs, culture, traditions, and customs the basis of their social order. In this context, the primary purpose of the study is to conduct research in the context of the concepts of social origin, law, and order, precisely the thought of ancient Egypt, ancient Greece, and Judaism. This research asks, "What kind of intellectual structure emerges in the thought systems of ancient Egypt, ancient Greece, and Judaism in the context of the concepts of social origin, law, and order - taking into account the similarities and differences?"

There are many studies in the literature that examine the thought systems of ancient Egypt, ancient Greece, and Judaism in the context of social origin, law, and social order. However, there is no independent study that examines these systems comparatively and deals with these concepts. This study is presented as an attempt to fill this gap.

In these systems of thought, the social origin is explained with mythological narratives, the concepts of law are described with ma'at and themis/dike, and order is defined as the governing principle of these concepts. In addition, in Jewish thought, the mythological narrative and the ideas associated with this narrative have been replaced by the holy book, the covenant, and the prophet.

Ancient Egyptian thought first stands out regarding the relationship between man's origin, his purpose of existence, and the universal order and social order being systematic and maintaining continuity within an institutional structure. Although ancient Greek thought had a universe vision based on mythological narrative, similar to ancient Egyptian thought, it had a human-centered vision of the universe. Although the idea of Judaism differs from these two systems of thinking in embracing the belief in one God, it has important similarities in principle regarding social origin, law, and order.

As a result of the study, it was seen that the basic principle of the concepts of social origin, law, and order in the thought systems of ancient Egypt, ancient Greece, and Judaism was the "idea of ordinary life." This situation shows an inextricable relationship between the "idea of common life" and the process of humanization. Because human faculties develop thanks to a social order regulated within the framework of specific laws, and within this system, answers to the questions of people's origins are produced.

This explanation model also finds its counterpart in the issue of establishing social laws and, therefore, social order. In three systems of thought, social laws and their legitimacy are based on divine sources. In ancient Egyptian opinion, ma'at is central; in the ancient Greek world, themis/dike and Torah are prominent. Although these concepts represent different worlds of meaning, they all base their source of origin and legitimacy entirely on the divine and represent the ideal, that is, the religious order.

Establishing social order is based on the creation of laws, which necessitates the institution of legislators. In the three thought systems mentioned, the primary duty of the legislator is to create laws that will maintain order and justice in the interests. In addition, the legitimacy of the legislator and the social order he makes depends on being based on a transcendent source, which is not a historical explanation but divine.

Many of the answers that ancient Egyptian society gave to questions of origin are contained in the myths of Horus and Seth, who constantly struggle. A similar pattern of explanation exists in the ancient Greek world; however, here, instead of the struggle of mythological beings, some institutions form the social structure, and in this context, the polis stands out the most. Representing more than a walled structure, the polis reflects the cosmogonic world on Earth. Each polis associates its origin with a mythological narrative and creates its social order based on this narrative. The mythologically based social origin problem encountered in ancient Egypt and ancient Greece is explained through prophecy and divine speech, which are associated with believing in one God in Judaic thought. Judaism bases its explanation of social origin on the ancestor prophets such as Abraham Isaac and Jacob, who came after him, and the principles they brought.